

מחיפה לברלין: בורגנות יהודית ממוגדרת בפלשתינה־א"י בתחילת המאה ה־20

דבורה ברנשטיין וטליה פפרמן

תקציר

מאמר זה שולח מבט עומק על משפחה משכבת העילית בחיפה בשנות העשרים של המאה הקודמת, ומאפשר להציג יחסי מעמד ומגדר באמצעות חליפת מכתבים משפחתית בין הורים, נחום וילבוש (וילבושביץ) ושושנה וילבוש (לבית פיינברג ובלקינד), לבתם זהרה, אשר שהתה בשנים 1929-1930 בברלין. למשפחות וילבוש, פיינברג, בלקינד וחנקין, שהיו קשורות בקשרי נישואין, שמור מקום מכובד בפנתיאון הלאומי והן זכו לתשומת לב מחקרית ענפה למדי. זו התעלמה עד כה מעיסוק במעמד החברתי שאליו היו שייכות ובממדי המגדר הקשורים אליו. ניתוח מכתביהם של נחום ושושנה מחלץ את חיי היום־יום של הכותבים ואת מגדור חווייתם המעמדית – חוויית הגבר הבורגני, התעשיין, היזם, איש הקולקטיב הלאומי והאב לצד חוויית האישה הבורגנית, מנהלת משק הבית וחיי המשפחה. ניתוח המכתבים מתמקד בתוכניהם, במוקדי העניין השונים של האב והאם הכותבים, בסגנונות הכתיבה ובמסר המחנך והממוגדר שמבקש כל הורה להעביר לבת. הניתוח מראה שמגדר היה מרכיב מרכזי בהבניית זהויות, עמדות ואורחות חיים של הבורגנות היהודית בארץ ישראל. אולם לצד חלוקת התפקידים המגדרית המאפיינת את האתיקה הבורגנית, טושטשו גבולות מגדריים בין בני הזוג בפרקטיקות היום־יומיות ובכתיבת המכתבים. כן עולה ראייה חדשה על מקומה של הלאומיות בחיי היום־יום של הבורגנות, כמוכפפת למערך מגוון של חוויית היום־יום וכמתעצבת על יסוד נסיבות ותפיסות חיים אישיות.

מילות מפתח: בורגנות, היישוב היהודי, וילבושביץ, מגדר, מכתבים

מבוא

במאמר זה נעסוק בכמה ממניחי היסודות של הבורגנות היהודית בארץ ישראל, ובמבט עומק במשפחה גרעינית אחת, משפחת נחום ושושנה וילבוש, המעוגנת ב'רשת' של ארבע משפחות: בלקינד, פיינברג, חנקין ווילבושביץ. משפחות אלה ידועות בהיסטוריוגרפיה

* אנחנו רוצות להודות לתמר אשל על עזרתה, על המידע והתובנות שהיא חלקה אתנו.

הלאומית כמשפחות 'אריסטוקרטיה', כ'מיישבות וגואלות'. המחקר ההיסטורי כבר עסק בכמה מבני משפחות אלה כפרטים, בעיקר בפועלם הציבורי ובתרומתם לבניין היישוב העברי בארץ ישראל.¹ אנו מבקשות לבחון את ההווה הבורגנית של חוג חברתי-משפחתי זה מנקודת מבט מגדרית ולנתח את הזיקות שבין מעמד למגדר תוך כדי הארת היבטים של בורגנות גברית ובורגנות נשית וצמיחתן.

הבורגנות נבחנת כאן כשילוב של היבט כלכלי והיבט תרבותי, לא רק ברמה התיאורטית אלא ברמת היום־יום. זאת בהסתמך על חליפת מכתבים בתוך המשפחה הגרעינית והרשת המשפחתית, בין ההורים מביתם שברחוב ירושלים 26, חיפה, לבתם זהרה שבברלין.

הצגת ההשתייכות המעמדית־בורגנית של קבוצת עילית ביישוב היהודי היא התרומה המרכזית של מאמר זה. אך לא די בהצגת השתייכות זו כטיעון תיאורטי. באמצעות ניתוח המסמכים האישיים, התכתובת הפנים־משפחתית, נאיר את השזירה של מעמד ומגדר, של בורגנות נשית וגברית באופן שממחיש כי אין להפריד מרכיבים אנליטיים אלה זה מזה. הבורגנות הממוגדרת הניבטת אלינו מן המכתבים מאירה את היום־יום ומעירה עליו, מהשולי ביותר כביכול ועד העשייה הכלכלית והקהילתית. הפניית זרקור מעמדי מגדרי זה אל משפחות מובילות במיתוסים הלאומיים מאפשרת מבט שונה על ההיסטוריוגרפיה הרווחת ועל הנרטיב הלאומי. בעשורים האחרונים פגשנו ביקורת נוקבת של ההיסטוריוגרפיה הדומיננטית דרך ערעור הלאומיות. במקרה שלפנינו אין ספק בקשר העמוק שבין בורגנות ללאומיות, כידוע לנו ממקומות אחרים באותה תקופה. הדמויות המרכזיות הן, ולו בחלקן, בעלות מעמד מיתי בנרטיב הלאומי, והלאומיות הייתה יעד חשוב בחייהן. עם זאת, הארת השתייכות המעמדית הבורגנית מתוך הספירה הפרטית הממוגדרת מאפשרת כתיבה חדשה של הסיפור ההיסטורי ושל הנרטיב ההיסטוריוגרפי בלי להתמקד בקעקועה של הלאומיות אלא בצמצומה כחלק ממרקם מגוון ורב־פנים, מרקם שבעצם קיומו ממסמס את הסיפור ההגיוגרפי במידה לא מבוטלת.

מכתבים הם חלק מקטגוריה של מסמכים אישיים, ego documents,² כגון יומנים וספרי זיכרונות המאירים היבטי חיים שאינם נחשפים במסמכים רשמיים. מאפיין ייחודי של המכתבים הוא שכתבתם (המעשה האפיסטולרי) מכוונת לנמען מסוים. שלא כיומנים או כספרי זיכרונות, הנכתבים לעתים לצרכים פרטיים או מכוונים לקריאה בעתיד הרחוק, כתיבת המכתב מכוונת לקריאה כמעט מידית בידי נמען מסוים, ולתגובה, ומאפשרת לנתח אותו ברובדי ניתוח רבים ושונים, כפי שננסה להמחיש להלן. טיבם של מקורות אלה מאפשר הארת התהליכים 'הגדולים' בחיי הנוגעים בדבר כגון השכלה, פיתוח תעסוקתי,

1 אהרן אמיר (עורך), **אבשלום: כתבים ומכתבים**, שקמונה, חיפה 1971; שלמה צמח, 'היושע חנקין ורכישת אדמות חדרה', **אריאל**, 96-95 (1993), עמ' 141-144; מנחם שטרן, 'ישראל בלקינד (1861-1929): מחנך, חולם ולוחם להחייאת השפה העברית', **עיונים בחינוך**, 7-8 (2013), עמ' 372-356.

2 Penny Summerfield, *Histories of the Self: Personal Narratives and Historical Practice*, Routledge, London 2018; Thomas Mallon, *Yours Ever: People and their Letters*, Pantheon Books, New York 2009

בניית בית ועמדות בנוגע לקונפליקט הלאומי, לצד ענייני היום-יום: לבוש, בישול, אירוח, דאגות ושמוחות אישיות ומשפחתיות.

אנו טוענות שהאופי הפרטי של המסמכים, המקורות, חושף גם תודעה וגם פעולה, ממחישה הווייה בורגנית ממוגדרת ומצמצם, אך לא מבטל, את ההיבט הלאומי המגולם הן בביטויי התודעה הן בביטויי הפעולה. מוקד המאמר הוא מכתבים ששלחו נחום ושושנה וילבוש לבתם זהרה בעת שהותה בברלין, בשנים 1929-1930. כדי להבין את המכתבים וכותביהם יש לעגן אותם במקום, בזמן ובמציאות החברתית שבה גדלו ועוצבו הכותבים. על בסיס הניתוח המעמדי-חברתי המוצע נפתח בדיון קצר במושג הבורגנות, ובמאפייני היסוד של הבורגנות ברוסיה בשלהי המאה ה-19 ושל השכבה היהודית הבורגנית שצמחה שם באותו זמן. לאחר מכן נעבור למיקום החברתי ולקורות החיים של הכותבים. לאחר הצגת החומרים האמפיריים וניתוחם, נבחן את החידושים המחקריים וההיסטוריוגרפיים שהתאפשרו באמצעות קריאת עומק של המכתבים שנשלחו בידי האב והאם וילבוש לבתם.

על הבורגנות

הבורגנות כשכבה מובחנת התגבשה באירופה בתהליך שראשיתו במהפכה הצרפתית ושיאו במאה ה-19, בתקופת המהפכה התעשייתית ובתהליכי העיור והפיתוח הכלכלי והטכנולוגי שהיו חלק ממנה. חוקרים רואים בבורגנות שכבה חברתית המגלמת את המודרנה בתפיסות היסוד שלה, ששמה דגש על השכלה חילונית, חשיבה רציונלית, חשיבות המדע והטכנולוגיה, אינדיווידואליזם ושאיפה לקדמה. יסודות אלה באים לידי ביטוי בשני מאפיינים מרכזיים של הבורגנות: הפעילות הכלכלית ואורח החיים התרבותי. מבחינת הפעילות הכלכלית, התאפיינה הבורגנות במהלך השנים במעבר ממסחר קטן למסחר גדול, ביזמות לפיתוח תשתיות (לעתים בשיתוף פעולה עם המדינה), לתיעוש וייצור. יזמות כלכלית היא ביטוי מזוקק של יסודות המודרנה.³ הבורגנות נחשבת נשאת מרכזית של הקפיטליזם באירופה ובאימפריות שלה ומאופיינת בבעלות על אמצעי ייצור, להבדיל מהעובדים באמצעי ייצור אלה, הפועלים. בחוגי הבורגנות של מרכז אירופה במאה ה-19 נחשבו הסוחר והיזם הכלכלי דמויות מופת תרבותיות.⁴ קניינם היה קניין מסורתי, כגון הון או רכוש, אך גם ידע. יותר מכך, הבורגנות האירופית מילאה גם תפקיד חשוב בתהליכי הלאומיות. יורגן קוקה מראה כיצד בגרמניה באמצע המאה ה-19 תרמה דרישתם

Jurgen Kocka, *Industrial Culture and Bourgeois Society: Business, Labor, and Bureaucracy in Modern Germany*, Berghahn Books, New York 1999 3

Davis S. Landes, Joel Mokyr and William J. Baumol (eds.), *The Invention of Enterprise: Entrepreneurship from Ancient Mesopotamia to Modern Times*, Princeton University Press, Princeton, NJ 2012 4

של יזמים בני המעמד הבורגני לפיתוח התעשייה, להיחלשות מסורת שהתייחסה לפעילות יזמית בחשדנות ולעליית אידיאולוגיה שקידמה תיעוש לאומי ופעילות יזמית.⁵ לצד המאפיינים הכלכליים ניהלו הבורגנים אורח חיים שבאמצעותו ביקשו להבחין עצמם מהאריסטוקרטיה 'הישנה' ומשכבות נמוכות יותר. אורח חיים זה התאפיין באתיקה של חריצות ובצבירת הון שלצידה הושם דגש על תרבות חומרית ועל דרכי התנהגות. במרכז התרבות החומרית הבורגנית עמדה הבעלות על חפצים. החפץ היה שיקופו של הקניין במרחב התרבותי. לכן ייחסה התרבות הבורגנית חשיבות רבה לתכולת הבית: גודל החדרים, טיבם של רהיטים, שטיחים, כלי אוכל וכדומה, וכן לפריטי לבוש ולבעלות על חפצים כגון פרוות או תכשיטים.⁶ בו בזמן התאפיינה התרבות הבורגנית גם בעיסוק מוקפד בהתנהגות יום-יומית. הפן הכלכלי-מעמדי תורגם למערך של פרקטיקות יום-יומיות שמטרתן הייתה לסמן גבולות מעמדיים באמצעות שמירה קפדנית על כללי מותר ואסור ידועים המשדרים מכובדות ונאותות (respectability, propriety).⁷ כל אלה הבנו 'הביטוס' אשר קשר בין מצב מעמדי לתרבות.⁸ בקרב הבורגנות במרכז אירופה התבטאה השאיפה למכובדות בחיי הפרט במודל ה'בילדונג' (bildung) שדגל בתהליך מתמיד של שיפור עצמי על בסיס רכישת השכלה וידע תרבותי.⁹ במחקרו על יהדות גרמניה מראה ג'ורג' מוסה כיצד התפשטה תפיסת ה'בילדונג' כסימן להשתייכות מעמדית בקרב הבורגנות היהודית.¹⁰ מחקריו מאירים גם את תפקידה החשוב של תפיסת המהוגנות הבורגנית בעיצוב מיניות נורמטיבית ותפיסות של השתייכות לאומית.¹¹

אחת מאבני היסוד של תרבות בורגנית זו היא ההבחנה האידיאולוגית בין המרחב הפרטי לזה הציבורי והחלוקה ביניהם על בסיס תפקידי מגדר.¹² מחקרן פורץ הדרך של לנור דוידוף וקתרין הול על מגדר ובורגנות באנגליה יצר תשתית חשובה בכתיבה ההיסטורית על בורגנות ומגדר. מחקרן הראה כיצד הבית כספירה פרטית רגשית וחיי משפחה מהוגנים הומשגו כבסיס לחברה מתפקדת. נשים נתפסו כעמוד התווך של הביתיות וכאחראיות לתפקודו של משק הבית ולרווחתה המוסרית והרוחנית של המשפחה. המשפחה הבורגנית

- Kocka, *Industrial Culture* 5
אמיר בן-פורת, היכן הם הבורגנים ההם?, מאגנס, ירושלים 1999. 6
George Mosse, *Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*, Howard Fertig, New York 1985 7
Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press, Cambridge 1977 8
Walter H. Bruford, *The German Tradition of Self-Cultivation: Bildung from Humboldt to Thomas Mann*, Cambridge University Press, Cambridge 1975 9
George Mosse, *German Jews beyond Judaism*, Indiana University Press, Bloomington, IN 1985 10
Idem, *Nationalism and Sexuality* 11
Lenore Davidoff and Cathrine Hall, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*, Hutchinson, London 1987 12

התנהלה לרוב על פי עקרונות אלה. אורח החיים הבורגני קיים זיקה עמוקה לפעילות הכלכלית אך היה בעל אוטונומיה מסוימת, כלומר הוא נתפס כיעד לעצמו אשר מגדיר ומתחזק את הקיום והזהות הבורגניים.¹³ מריון קפלן הראתה שגם בקרב הבורגנות היהודית במרכז אירופה במאה ה-19 שלט דגם הספרות הנפרדות בין גבר לאישה ועיצב את גידולן וחינוכן של נשים צעירות, את חיי הנישואין ואת התפתחות ההשכלה ודפוסי העבודה ופעילותן הציבורית.¹⁴

צמיחת הבורגנות אופיינה במרכיבים המאפיינים בורגנות באשר היא, אך הושפעה כלכלית ותרבותית מהקשרים מקומיים.¹⁵ נושאי מאמר זה הם בני השכבה הבורגנית היהודית שצמחה ברוסיה במאה ה-19. בתקופה זו נערכו כמה רפורמות, כגון חיסול האריסות, הרחבת מערכת החינוך הממלכתית, שיפור תשתיות התחבורה, הרחבת הייצור החקלאי והאצת פיתוח התעשייה.¹⁶ יזמים ותעשיינים יהודים השתלבו בתהליכים אלה. הם היו התשתית לצמיחתה של בורגנות יהודית אמידה ברוסיה בערי תחום המושב, ולעתים מחוץ להן.¹⁷ חלקם פעלו בהמשך בפיתוח התעשייה בארץ ישראל.

החברה היהודית ברוסיה הייתה נתונה בתקופה זו בתהליכי שינוי חברתי ותרבותי. התפשטות תנועת ההשכלה במשולב עם רפורמות החינוך של המדינה הרוסית הביאו להשתלבות צעירים וצעירות יהודים בהשכלה החילונית ובמוסדות להשכלה גבוהה במזרח אירופה, בגרמניה ובשווייץ.¹⁸ עם פרוץ הפרעות ביהודים ב-1881, פנו יהודים לכמה כיוונים: המשך השתלבות בחברה הרוסית ונישואין, פעילות בתנועות מהפכניות, הגירה למערב אירופה ולצפון אמריקה והשתלבות בתנועה הלאומית, הצינונות. המשפחות וילבושביץ, פיינברג, בלקינד וחנקין היו שותפות לתהליכים אלה. גיבורינו, נחום וילבוש (וילבושביץ) ושושנה וילבוש (לבית פיינברג ולבית בלקינד), הושפעו באופנים שונים משייכותם המשפחתית, כפי שנראה מקורות חיהם עוד טרם כתיבת המכתבים.

אף על פי שהבורגנות בארץ ישראל לא עמדה במרכז תשומת הלב המחקרית, החל המחקר ההיסטורי לעסוק לאחרונה בהתפתחותה ובהדגשת ההיבטים הכלכליים הלאומיים

13 במאמר זה ענייננו בעיקר במאפיינים הכלכליים והתרבותיים של הבורגנות ובזיקות ביניהם. אף שהבורגנות מילאה תפקיד חשוב בצמיחת לאומיות באירופה, נעסוק בממד זה בעקיפין בלבד.

14 מריון קפלן, מגדר, מעמד ומשפחה: צמיחתה של הבורגנות היהודית בגרמניה הקיסרית, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2012; Davidoff and Hall, *Family Fortunes*.

15 בן פורת, היכן הם הבורגנים ההם?, עמ' 26.

16 Alfred Rieber, *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC 1982

17 מיכאל גרץ, 'עלייתו ונפילתו של ספק הצבא היהודי, כלכלה יהודית בעתות מלחמה', ציון, נו, ג (1991), עמ' 255-273; ארקדיוס כאהן, 'היזמות היהודית ברוסיה הצארית', בתוך: נחום גרוס (עורך), יהודים בכלכלה, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1985, עמ' 391-410; בנימין נתנס, מחוץ לתחום: המפגש היהודי עם האימפריה הרוסית המאוחרת, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2013.

18 שמואל פיינר, מלחמת תרבות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-19, מאנגס, ירושלים 2010.

שלה. מחקרים בחנו את תפקידה ההיסטורי של שכבת הבורגנות בפיתוח הכלכלה ואת זיקותיה לשלטון המנדט.¹⁹ במסגרת זו נחקרו מוסדותיה הסקטוריאליים והפוליטיים של שכבה זו, פעילותם הכלכלית בענפי כלכלה שונים ופעילותם של כמה יזמים יחידים.²⁰ המחקר על העולם התרבותי של הבורגנות היהודית בארץ ישראל נמצא בצעדי הראשונים. אמיר בן-פורת סקר את המאפיינים התרבותיים של שכבה זו ואת התפתחותה ההיסטורית החל בסוף המאה ה-19 ועד שנות התשעים של המאה ה-20.²¹ מחקרים נוספים שעניינם תרבות עירונית סקרו גם דפוסי בילוי וצריכת תרבות בורגניים.²² מחקרים מעטים יותר עסקו בניחות מגדרי תרבותי של הבורגנות בארץ ישראל. לאחרונה התפרסמו מחקרים שהחלו לבחון את התאקלמותן התרבותית של נשים מהגרות ממרכז אירופה בארץ ישראל, ואת התרבות החומרית בדירות המגורים העירוניות בתקופת היישוב.²³ גישתנו ממוקדת יותר. מתוך אימוץ מסוים של דגם המיקרו-היסטוריה, נתמקד במשפחה אחת וברשת המשפחתית שבה היא מעוגנת.²⁴ באמצעות ניתוח מכתבים אנו מסרטטות את עולם התוכן שלה ומצביעות על חיבורים בין חיי היום-יום העולים מתוך המכתבים לכלכלה, תרבות, מגדר ולאומיות.

סיפורו של זוג בורגני

בשנת 1906 נישאו נחום וילבוש (וילבושביץ) ושושנה פיינברג, והקימו משפחה שהייתה שלובה ברשת משפחות פיינברג, בלקינד, חנקין ווילבושביץ. תחילה נסרטט את בית גידולם של שני ההורים שבו התעצבה השקפת עולמם.

19 רונן שמיר, 'בורגנות יהודית בפלשתינה הקולוניאלית: קווימתאר לסדר יום מחקר', **סוציולוגיה ישראלית**, 1 (2000), עמ' 133-148; אילן פפה, 'המנוע, המניע והקורבנות: מקומה של הבורגנות היהודית בהיסטוריה המנדטורית', שם, עמ' 149-154.

20 דן גלעד, **הישוב בתקופת העליה הרביעית 1924-1929**, עם עובד, תל אביב 1973; יגאל דורון, 'התארגנות המעמד הבינוני בארץ-ישראל: נסיונות להתארגנות פוליטית בשנות העשרים', קתדרה, 44 (1987), עמ' 116-125; אלי שאלתיאל, **פנחס רוטנברג: עלייתו ונפילתו של 'איש חזק' בארץ ישראל, 1879-1942**, עם עובד, תל אביב 1990.

21 בן-פורת, **היכן הם הבורגניים ההם?**, עמ' 95.

22 ענת הלמן, **אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט**, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2007.

23 מיכל חכם, 'הביט(א)וס: "עשיית בית" עירוני במולדת: שיח הדומסטיות הציוני בימי היישוב וראשית המדינה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2012; דורית יוסף וגיא מירון, 'בורגנות וציונות בחיי הבית של יוצאות מרכז אירופה בארץ ישראל', **עיונים בתקומת ישראל**, 28 (2017), עמ' 197-224.

24 מיקוד זה מתכתב עם ספרו של גרשון גרא, **בית בתל אביב: סיפורה של משפחת הוז, ימי בראשית 1905-1920**, משרד הביטחון, תל אביב 1987. המחבר עוקב אחר תולדות המשפחה באמצעות מכתבים ומסמכים אישיים. מחקרו של גרא חורג מההיצע ההיסטוריוגרפי והיותו יוצא דופן מחזק את תרומתו המתודולוגית והתאורטית של מאמרנו זה.

נחום וילבוש (וילבושיץ)

נחום נולד בשנת 1879 באחוזה לוסוסנה שליד העיר גרודנו שבתחום המושב, ברוסיה הלבנה.²⁵ הוא גדל במשפחה אמידה, דור שלישי לבורגנות יהודית שעסקה במסחר ובתיעוש, ספוגה בהשכלה יהודית וחילונית גם יחד. סבו, בנימין, היה סוחר עץ גדול בגרודנו ובמסגרת עסקיו הרבה בנסיעות אל מחוץ לתחום המושב. מכל ילדיו של בנימין, שזכו להשכלה חילונית רחבה, היה אביו של נחום, צבי וולף, היחיד שהקפיד במצוות הדת היהודית. אמו של נחום, שרה לבית רוזנצוויג, גדלה בבית משכיל, מעורה בתרבות הגרמנית. בני הזוג ניהלו במשותף אחוזה וטחנת קמח. צבי וולף התמסר לניהול הטכנולוגי של הטחנה. חריצותו, רוחו היזמית ואהבתו לטכנולוגיה ולקדמה שימשו מופת לבניו, משה, גדליהו ונחום, שהיו מעורבים בניהול הטחנה מגיל צעיר.²⁶ כולם נשלחו בידי ההורים לרכוש השכלה טכנולוגית גבוהה ברוסיה, בפולין ובגרמניה. האם, שרה, ניהלה את הצד הכספי של האחוזה והטחנה והייתה עמוד התווך של המשפחה הגדולה והחמה.²⁷

בילדותו נשלח נחום ללמוד בבית ספר יהודי חילוני בביאליסטוק, שם התגורר אצל גיסו, ד"ר חזנוביץ, ובביתו נחשף לרעיון שיבת ציון. לאחר מכן למד הנדסה בגרמניה והתמחה בבית החרושת של גדליהו במינסק, 'טכנולוג'. כבר אז גיבש חזון ברור על עתידו: לעלות לארץ ישראל ולייסד בה מפעלי תעשייה.²⁸ בשנת 1903 החליט נחום לעלות לארץ ישראל. הוא נסע בשליחות אחיו גדליהו וכמה תעשיינים ואנשי הון יהודים במינסק לסייר בארץ ולחבר דו"ח על הפוטנציאל להקמת תעשייה.²⁹

בהגיעו ליפו יצר קשר עם לוליק [ישראל] פיינברג ועם יהושע חנקין. עם אחותו מניה ערכו השניים מסע מחקר בארץ ישראל מהרי הלבנון בצפון ועד לאזורי המדבר בדרום, כשהם מלווים במנדל חנקין, אחיו של יהושע.³⁰ נחום חזן את אוצרות הטבע ואת האפשרויות לפיתוח ענפי תעשייה שונים וייצור חקלאי מקומי. בדו"ח שכתב המליץ על הקמת בית חרושת לייצור שמן זית.

בשנת 1904, בהיותו כבן 25, הצטרף נחום למשלחת הציונית לאוגנדה. משמצא נחום את ההצעה ליישב יהודים באוגנדה לא מציאותית, חזר ליפו ב-1905.³¹ הוא הקים שותפות

25 על קורות חייו ראו: נחום וילבוש, 'מ"עתיד" עד "שמון"', בתוך: צבי קרול (עורך), *כד השמן: קבץ ליובל עשרים שנות 'שמון'*, תעשיית שמנים ארצי-ישראלית 'שמון', תעשיית שמנים ארצי-ישראלית 'שמון', חיפה 1945, עמ' 98-59; Yoel Wilbush, *Nahum Wilbush: His Times, National, Social and Familial Environment*, כתב יד, אוסף משפחת וילבוש, הספרייה הלאומית, ARC. 4* 1771; זיכרונות נחום וילבוש, הארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ), A.355/212.

26 וילבוש, 'מ"עתיד" עד "שמון"', עמ' 59.

27 Wilbush, *Nahum Wilbush*, pp. 19, 45

28 Ibid., p. 45

29 Ibid.; זיכרונות נחום וילבוש, עמ' 3-4.

30 Wilbush, *ibid.*, p. 48

31 נחום וילבוש, *המסע לאוגנדה*, הספרייה הציונית, ירושלים 1963.

משפחות פיינברג ווילבוש, 1910. עומדים משמאל לימין: אבשלום פיינברג ונחום וילבוש. יושבות משמאל לימין: פאני פיינברג (לבית בלקינד), זוהרה וילבוש, צילה שהם (לבית פיינברג), שושנה וילבוש (לבית פיינברג). אוסף תמר אשל, ארכיון התמונות ע"ש שושנה ואשר הלוי, יד יצחק בן-צבי

עם בעלי הון יהודים שחיפשו ערוצי השקעה לכספם, ובעזרת קשריו עם משפחות פיינברג, חנקין ובלקינד קנה קרקע בחדיד, ליד לוד, והחל להקים בית חרושת לייצור שמן.³² בעקבות היכרותו של נחום עם לוליק פיינברג, הכיר נחום את שושנה, בתו, ולאחר חיזור נישאו השניים בשנת 1906.

32 וילבוש, 'מ'עתיד' עד 'שמון', עמ' 59-60.

כששמואל פבזנר, גם הוא בן למשפחה בורגנית תעשייתית משכילה ברוסיה, הצטרף לנחום להקמת בית החרושת, הוחלט להעביר את המפעל לחיפה. ב־1906 נפתח מפעל 'עתיד' במפרץ חיפה. כשנתיים מאוחר יותר פשט המפעל את הרגל ונחום הפסיד את הכסף שהשקיע בו. הוא ימשיך בשנים הבאות בפיתוח תעשיית שמן ותעשיות נלוות, אך תמיד כמנהל מקצועי ולא כאחד מבעלי המפעל.

בשנים אלה היה נחום לדמות מרכזית בפיתוח התעשייה בארץ ישראל. אופיו הקפדן והשיטתי, התמסרותו לפיתוחים טכנולוגיים ומדעיים, מחויבותו ללמד את הפועלים ואמונתו ברעיון הציוני הביאו למעורבותו במיזמים שונים.³³ הוא היה בר־סמכא בקרב חלוצי התעשייה בארץ שהתייעצו איתו, ופרסם דו"חות ומאמרים רבים.³⁴

שושנה וילבוש לבית פיינברג

שושנה נולדה בשנת 1887 בראשון לציון לפאני לבית בלקינד ולישראל (לוליק) פיינברג, ממייסדי המושבה. משפחת פיינברג הייתה משפחה אמידה של ספקי תבואה מרוסיה הלבנה, אשר הייתה מוטמעת בתרבות הרוסית אך גם בתרבות היהודית, התורנית והמשכילה כאחד. לוליק ואחיו בוריס חברו לחובבי ציון בעקבות פרעות 1881, והצטרפו למתיישיבי ראשון לציון בעזרת כספי המשפחה. משפחת אמה, משפחת בלקינד ממוגילוב שברוסיה הלבנה, הייתה מעורה בתנועת ההשכלה העברית. כל בני המשפחה עלו לארץ ישראל בשנים 1882-1887. ישראל בלקינד, אחד מדודיה של שושנה, הקים והנהיג את קבוצת ביל"ו, שאליה הצטרפו אמה פאני ודודה שמשון.³⁵

ילדותה של שושנה עברה עליה במעברים תכופים של המשפחה בין ראשון לציון, גדרה, חדרה, ירושלים, יפו ותל אביב. בית המשפחה בחדרה היה בית מרווח ומהודר, ובו התלכשו והתנהגו כראוי לבית מהוגן. סביר להניח שכבר בשלב מוקדם זה, ובהיותה הבכורה, רכשה מודעות לפרקטיקות המוערכות לאסור, למותר ולרצוי.³⁶ היא למדה בבית הספר הדובר עברית שהקימו סבה ודודה, מאיר וישראל בלקינד, ביפו, בבית ספר אליאנס, וכן תפירה ורקמה בבית ספר לבנות ביפו.³⁷ בהשפעת בני המשפחה והסביבה הארץ־ישראלית דיברה שושנה עברית וערבית, יידיש, רוסית וצרפתית. שושנה הצעירה הייתה נערה יפת מראה,

33 דרכו של נחום מזכירה את טיעוניו של יורגן קוקה על חשיבותה של היוזמת התעשייתית לצמיחת הלאומיות. דווקא חשיבות זו יכולה אולי להסביר את מיעוט ההתייחסות לנחום בהיסטוריוגרפיה הלאומית, אשר בנתה את הסיפור הלאומי על החקלאות, ההתיישבות הכפרית ורכישת קרקעות ולא על התעשייה הפרטית.

34 שמואל אביצור, *ממציאים ומאמצים: מחוללי המהפיכה בדרכי הייצור בארץ*, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1986.

35 רן אהרנסון, *בנתיב הביל"ויים: זכרונות ישראל בלקינד*, משרד הביטחון, תל אביב 1983.

36 קפלן, *מגדר, מעמד ומשפחה*; Davidoff and Hall, *Family Fortunes*.

37 Wilbush, *Nahum Wilbush*; זיכרונות צילה שהם (אחותה של שושנה), ארכיון פרטי של תמר אשל, תיקי צילה.

מלאה בשמחת חיים, התעניינה באפנה ובטיפוח יופייה. הרומנים הצרפתיים שקראה בשנים אלה עיצבו בה טעם של תרבות גבוהה. היא פיתחה טעם משובח ואינן לבגדים, לחפצי חן ולאביזרי בית, ושאיפה לרמת חיים גבוהה אשר הנחתה אותה כל חייה.³⁸ שושנה עזרה בניהול משק הבית של הוריה, תפרה בגדים לכל המשפחה, סייעה לדודתה סוניה בלקינד, רופאת הנשים הראשונה בארץ, בקליניקה שלה, ולדודה, ישראל בלקינד, בכפר הנוער שהקים לטיפול ביתומי פרעות קישינב. בפעילותה זו התעצבה שושנה כאישה בורגנית. כמו המודל התרבותי שמתארות דוידוף והול, רכשה שושנה ניסיון בניהול משק בית ובטיפול בילדים ובמבוגרים. היא גיבשה טעמים והעדפות תרבותיות אופייניות לשכבה חברתית זו ותחמה את מרחבי הפעילות שלה בתוך המרחב הביתי המשפחתי.³⁹ באותה שנה הגיע לבית פיינברג ביפו נחום וילבוש, וכאמור לאחר תקופת חיזור נישאו השנים ב-1906. זהרה, בתם, נולדה בשנת 1907.

*

לאחר כישלון 'עמיד', במשך כ-12 שנה הרבה נחום בנסיעות כמהנדס, כיום וכתעשיין, והמשפחה, שושנה והילדים זהרה ויואל, שנולד בשנת 1918, התלווה אליו. בברלין למד טכנולוגיות חדשות לייצור שמן ומוצרים נלווים. לאחר מכן, ב-1912, החל לנהל מפעל למיצוק שמן שהקים אחיו משה בסנקט פטרבורג. אז התוודע גם לאילי תעשייה יהודים, חלקם קשורים לחובבי ציון, ובהם אליהו פאינסון, זליג פרסיץ ורפאל גוץ (מבית ויסוצקי וגוץ).⁴⁰ ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה חזרה המשפחה לחיפה ולאחר סיומה עברה לאלכסנדריה, שם ניהל נחום את מפעלו החדש של משה. בתחילת שנות העשרים ניצח גדליהו על הקמת מפעל שמן בחיפה ונחום הצטרף אליו ב-1923. המפעל נפתח בחגיגות, בנוכחות הנציב העליון הרברט סמואל, בחודש דצמבר 1924.⁴¹ המשפחה החלה להקים את ביתה בהדר הכרמל שבחיפה, משם יצאו מכתביהם של נחום ושושנה.

הנמענת

זהרה נולדה ביפו בשנת 1907. ילדותה עברה עליה בנדודים בלויית הוריה, אשר נסעו בשנת 1911 לברלין להשתלמות מקצועית של נחום ולאחר מכן לרוסיה. המשפחה חזרה לארץ ישראל, וההורים נסעו שוב לרוסיה והשאירו את זהרה אצל סבתה בגדרה. היא הצטרפה אליהם ב-1913, ויחד חזרו לארץ ישראל לקראת קיץ 1914. במלחמת העולם

Wilbush, *ibid.*, pp. 70-72 38

Davidoff and Hall, *Family Fortunes* 39

זיכרונות נחום וילבוש, עמ' 8-9. 40

41 חנוכה בית החרושת 'שמן' נתפסה כצעד חשוב לעידוד תעשייה יהודית בארץ ישראל. מבחינה זו נחום ועמיתיו התעשיינים, כמו בורגנים במרכז אירופה בתקופה זו, הם דוגמה לשילוב היזמות התעשייתית בפרויקט הלאומי. ראו Kocka, *Industrial Culture*

הראשונה עברו נחום ושושנה לדמשק עקב שירותו של נחום כמהנדס בצבא התורכי. זהרה הושארה אצל קרובים בארץ ישראל וב-1917 נשלחה לדמשק לשהות בבית דודה גדליהו (אחיו של נחום) ודודתה ססיליה. עם סיום המלחמה נשלחה ללמוד בבית הספר הריאלי בחיפה. נעוריה עברו עליה בהדרגה, ובין השאר הייתה חברה בתנועת הצופים בעיר. במסגרת תנועה זו נסעה לגרמניה בשנת 1924.⁴² בסיום לימודיה עברה למקווה ישראל, ובשנת 1927 עלתה להכשרה לדגניה ב אך חזרה לחיפה לאחר שחלתה בקדחת. בקיץ 1929 נסעה לברלין, שם החלה ללמוד גרמנית מתוך כוונה להמשיך ללימודי מקצוע.

הורים כותבים – מכתבי נחום ושושנה לבתם זהרה

קורפוס המכתבים מכיל כ-65 מכתבים שהם חלק מאוסף נחום וילבוש. האוסף נמסר לארכיון הציוני המרכזי בידי משפחת וילבוש והוא כולל מסמכים משפחתיים ועסקיים וכן התכתבויות בין בני המשפחה ושלהם עם אנשים מהחוג המשפחתי הרחב יותר, חברים ומכרים. האוסף מכיל גם מכתבים שכתבה זהרה בתקופות שונות בחייה, ובין השאר מספר קטן של מכתבים שכתבה להוריה מברלין. במאמר אנו מתמקדות במכתבי ההורים, נחום ושושנה, כבני שכבה חברתית מובחנת. מטרתנו לנתח כיצד זהותם המעמדית הבורגנית מתבררת באמצעות כתיבתם האישית. המאמר אינו עוסק במכתביה של זהרה; אלה יעמדו במרכזו של מחקר נוסף ונפרד.

מכתביהם של נחום ושושנה נשלחו מיולי 1929, עם צאתה של זהרה לברלין, ועד אפריל 1930, לקראת שובה הביתה. לרוב כתבו האם והאב לחוד, ולעתים הוסיפו שורות מספר זה למכתבו של האחר. המכתבים כתובים כולם בעברית, בסגנון כתיבה שעליו נעמוד בהרחבה בהמשך. מאחר שמדובר בשני אנשים החולקים את חייהם וכותבים אל אותה נמענת, מכתביהם משמשים מקרה בוחן מעניין לסוגיית הזיקה שבין מעמד למגדר.

הממשקים בין מכתביה של שושנה לאלה של נחום ניכרים בשני צירים שעל פיהם ננתח את המסמכים הללו: האחד, נושאי הכתיבה של הכותבים ואופניה, והאחר, הסדר החברתי כפי שהוא משתקף בעיניהם וכפי שכל אחד, בדרך, מבקש להדריך את הבת הרחוקה. בשני צירים אלה ניכרים ביטויים מפורשים ונסתרים של מעמד ומגדר. המכתבים מאירים עולם בורגני דרך כתיבה על חיי היום-יום של פנאי ועבודה, על הבית שבו נכתבים המכתבים, על התרבות החומרית וכן על האתיקה המוצגת במפורש ובסמוי בידי כל אחד מהכותבים והסדר החברתי שאיתו הם מזדהים. מרכיבים משותפים אלה, המופיעים אצל שני הכותבים בהדגשים שונים, אינם מוצגים באופן זהה. כפי שנראה, אין החוויה המעמדית של נחום, הגבר, התעשיין הבורגני, דומה לחווייתה של שושנה, אשת הבית (the lady of the house) ומתחזקת המשפחה הגרעינית והמורחבת.

42 המועד המדויק של נסיעה זו אינו ברור. ממכתבי המשפחה עולה כי נסעה לקראת סוף שנת 1924 או ראשית 1925.

בית משפחת וילבוש, רח' ירושלים 26, הדר הכרמל, חיפה. שנות השלושים.
הארכיון הציוני המרכזי

מכתבי נחום ושושנה מובחנים בנושאים המעסיקים כל אחד מהם, בדרך שבה כל אחד מהם מביא לידי ביטוי את ההתנסויות והפרשנויות של חייו-חייה בפנייתם אל הבת הרחוקה, ובהדרכה שכל אחד בוחר להעניק לבת.

נחום הוא איש מעשה. עולם העבודה הוא מוקד חייו. עבודה שלובה אצלו בשיפור ובשדרוג מקצועי מתמידים ואלה מכוונים לפיתוח הכלכלה הלאומית בארץ ישראל. כתיבה מפורטת על העבודה, המפעל והאירועים הפוליטיים בארץ ישראל הם לב ליבם של מכתביו. ייתכן שכתוצאה מכך, כאשר הוא עוסק במכתביו בענייני הבית, הרי זה בעיקר בעניינים כספיים: החובות הרובצים עליו ועל שושנה בעקבות בניין הבית ומאמצייהם המשותפים לגייס משכנתא. בכל הנוגע למה שקורה בתוך הבית עצמו, הוא פוטר את עצמו ומנמק זאת: 'אמה [אימא] כותבת לך כל כך הרבה, שהנך יודעת הכל מהמתרחש בבית, ואין לי מה להוסיף'.⁴³

כתיבתו של נחום נסובה בעיקרה סביב עולם העבודה, הכלכלה והפוליטיקה, ולעומתם את מכתביה של שושנה אפשר לכנות 'ביתיים' מאחר שהם עוסקים, רובם ככולם, בענייני הבית והמשפחה. ראשית, שושנה כותבת את חדשות המשפחה, הגרעינית והמורחבת, הכוללת את בני משפחות וילבושביץ, בלקינד, חנקין ופיינברג. בייחוד בולט במכתביה הקשר לדודות, סוניה ואולגה לבית בלקינד. שנית, היא עוסקת בבית הפיזי של המשפחה בהדר הכרמל, בתכנון, בבנייה ובהשגת המשכנתא אשר מעסיקים גם את נחום. היא כותבת בהרחבה גם על תפקידיה בניהול משק הבית, באירוח בני משפחה ומבקריו של נחום

43 19.9.1929, אצ"מ, A.355/155.

במסגרת עיסוקיו, וכן על השכרת חדרים בבית כמקור הכנסה נוסף. מכתביה כוללים פכים של חיי יום-יום: שינויי סדרים בתוך החדרים, מאכלים שמכינים, קניות שיש לערוך, מצרכים שקשה להשיג ועוד. חלוקה זו של נושאים במכתבים המשפחתיים האישיים משקפת את החלוקה המגדרית הטיפוסית לשכבה הבורגנית ולמשפחה הבורגנית כפי שפורסמה בספרות העוסקת בבורגנות האירופית ובזו היהודית.⁴⁴

הליניארי והמעגלי: אופני הכתיבה של נחום ושושנה

נחום

שנת 1929 הייתה שנה רבת-אירועים בחיי היישוב ובחיייו של נחום. באוגוסט אירעו התנגשויות אלימות בין יהודים לערבים ששיאן היה בירושלים, בצפת ובחרון (פרעות תרפ"ט). בחיפה התנגשו יהודים וערבים בשכונות הקרובות לנמל ובקרבת בית החרושת שמן, והיו התנפלויות של ערבים על שכונת הדר הכרמל.⁴⁵ באוקטובר פרץ המשבר הכלכלי העולמי. בחודשים שלאחר מכן נקלע בית החרושת שמן לקשיים כספיים בעקבות שינויים בשוק השמן העולמי וניהול כלכלי לא מקצועי. בחודש יולי, כאשר החל נחום לכתוב אל זהרה השוהה בברלין, הוא היה פעיל בתעשיית השמן זה עשור, ובמפעל שמן שבע שנים, שבהן השקיע את מירב מרצו בפיתוח הענף בארץ ישראל ובכיסוס המפעל המשגשג.

מכתביו של נחום והקצב הפנימי שלהם קשורים עמוקות לעליות ולירידות בעולם העבודה ולמנוע הפנימי שלו בעולם זה. כתיבתו כרונולוגית וליניארית במובן שהיא מכוונת תהליכים והתפתחויות על ציר הזמן ודיווחי-מכתביו נובעים זה מזה. יתר על כן, כל פיסת חדשות במכתביו מוצבת בהקשר רחב של נסיבות והשלכות אפשריות וכך מצטברים אירועים בודדים למגמה בחיים הפרטיים, בבית החרושת, בקהילה ובכלכלה. כך, למשל, כאשר הוא כותב על הנעשה בבית החרושת בחודש יולי, טרם גלי האלימות, כאשר המפעל משגשג, הוא אינו מסתפק בדיווח קצר שהמפעל פועל ומצליח, אלא מתאר בהרחבה:

בבית החרושת העבודה היום יומית. ביקר אותנו פיינסון הזקן,⁴⁶ [...] והבטיח שישתדל לקבל בשבילנו סכומים נוספים לבנינים חדשים וגם לבנין בית חרושת חדש לתעשיית סמנה מלאכותית לאמר: בתי חרושת לתעשיית מימן וחמצן להידרוגניזציה של שמנים

44 קפלן, מגדר, מעמד ומשפחה; Davidoff and Hall, *Family Fortunes*.

45 ראו 'המאורעות בחיפה', דבר, 3.9.1929 ו-4.9.1929, בהם נהרגו שבעה יהודים ונפצעו עשרות. מתוך: <http://www.daat.ac.il/daat/vl/praot/praot07.pdf> (אוחזר ב-5.2.2019).

46 אליהו פאנסון היה יהודי רוסי בעל הון, מהבולטים שבתעשיית השמן ברוסיה. הוא איבד את רוב הונו במהפכה הבולשוויקית. חבר לבעלי הון יהודים ממוצא רוסי לקידום התעשייה בארץ ישראל ונמנה עם מייסדי מפעל שמן.

(להפוך שמנים נוזלים לשמנים גמישים), לתעשית הסמנה... וחופץ מזה חושבים אנו לשכלל ולהגדיל את הרפניציה של שמן זית, ולשלח כמות גדולה של שמן זית לחו"ל בעיקר לאמריקה ולאנגליה. היות השנה היכול של הזיתים גדול עד מאד, פי שנים שלוש מיכול בינוני טוב.⁴⁷

נחום אינו נרתע מלהסביר ולפרט תהליכים טכניים הקשורים לייצור שמנים, תכניות להרחבת המפעל והזדמנויות עסקיות על רקע נתוני שוק השמן העולמי. בחודש אוקטובר, לאחר שוך ההתנגשויות האלימות ועם תחילתו של המשבר הכלכלי העולמי, נחום ממשיך לעדכן את זהרה בדבר השפעתם של האירועים על בית החרושת שמן. כהרגלו, הוא מתחיל במידי ובקרוב: 'החרם [של ערבים על סוחרים יהודים] גרם להפסדים רבים לסוחרים קטנים עפ"ר - אנחנו ב"שמן" לא מרגישים אותו ביותר'.⁴⁸ ומיד הוא מרחיב את טווח ההקשרים של דיווחו וממקם את בית החרושת שמן במערך שוק השמן האירופי, מפרט מגמות והשפעות אשר יעצבו את הצפי המסחרי העסקי לעתיד:

אבל היות ומחיר שמן זית באירופה עומד על גובה של שמני מאכל אחרים (שמן שומשומין וכו') ומחיר שמן זית פה גם כן לא יוכל לרדת הרבה יותר נמוך משמן שומשומין - לא יהיה לנו אפשרות לשלוח שמן מפה לאירופה ובאותו זמן אי אפשר יהיה לנו למכור הרבה שמן בארץ, יען כי רב האוכלוסין ישתמשו בשמן זית שהוא היום השמן הכי זול. והסבה הזאת תביא לנו הפסדים גדולים השנה.⁴⁹

תוך כדי כך הוא אינו פוסח על ההשפעה של תהליכים אלה עליו אישית. בהתייחסו להפסקת העבודה הכפויה שצפויה למפעל הוא מוסיף כי במצב זה יתאפשר לו 'לקבל חופשה לנסיעה לחו"ל - הדבר נחוץ לי עד מאוד, כי בזמן האחרון הופיעו הרבה חידושים במקצוע עבוד השמנים באירופה, ואני מוכרח לראותם, כדי לשמור על מעמדי ולא לרדת לסוג של "האנשים שהיו" ושאינ בהם חפץ'.⁵⁰

אף על פי שבית החרושת שמן אינו מושפע ביותר מהמצב הפוליטי בארץ ישראל, השמחה והסיפוק שבתנופת הצמיחה וההתחדשות במפעל מהולה בחששות הנובעים ממצב שוק השמן העולמי, שאינו מבשר טובות לעתיד הקרוב. בתוך כך עובר נחום מכתובה על המפעל לכתובה על עצמו. שוב עולה העניין העמוק שלו בחדשנות טכנולוגית והרצון להיות בחוד החנית המקצועי. השאיפה המקצועית האישית כרוכה אצלו לבלי התר במפעל, שכן הוא לא יצא לנסיעה בזמן שהעבודה מתקיימת כסדרה. החשש מהאטה בעבודה שלוב, אם כן, בסיכויי ללמידה והתפתחות מקצועית אישית. אולם השניות שחושף

47 25.7.1929, אצ"מ, A.355/157.

48 31.10.1929, שם.

49 שם.

50 24.10.1929, שם, A.355/155.

נחום קיימת רק לכאורה, שכן לאורך כל שנות עבודתו היה מסור בכל מאודו להצלחת המפעל, ובה ראה את הצלחתו.

כאשר פורצות התנגשויות עם הערבים יוצרים מכתבי נחום יחידה מאורגנת של העברת מידע על הנעשה בקהילה ובמפעל לצד הערכות על ההשלכות האפשריות לנעשה. כך הוא פותח את מכתביו בתיאור חיי היום-יום: 'אצלנו שקט מבחוץ [...] מאות של פצועים עודם בבתי החולים [...] כבר מותר ללכת עד 10 בלילה, כבר פתחו את הסינמות, [...] הבנקים עוד טרם פתחו את דלתיהם, המסחר נקפא והחיים הנורמלים עוד טרם שבו'.⁵¹ לאחר מכן הוא עובר לספר על המתרחש בבית החרושת: 'בבית החרושת עובדים ובונים – בונים מחסנים גדולים בטמפו מהיר ומבחוץ נראה כאילו הכל שב לאיתנו – אבל רוב הפועלים עודם פוחדים ללכת ל"שמן" ונוסעים ברכבת או [...] והעקר – אין תנועה במסחר, הוקטנה הדרישה'.⁵² המפעל עדיין נמצא בתנופת פיתוח בשלב זה ונחום, המנהל הטכני, מספר על כך בשמחה, אך ראייתו הרחבה כוללת גם את השפעת המצב על הפועל היחיד החושש בזמן הנסיעה לעבודה, וגם את ההשלכות על המצב המסחרי הכללי בחיפה.

מכיוון שהפוליטי הוא חלק בלתי נפרד מעולמו, קושר נחום את תיאוריו על הנעשה בבית החרושת שמן למצב הכלכלה הלאומית ולתהפוכות הפוליטיות שעוברות על היישוב בימים הטעונים של שלהי שנת 1929. 'מתחילה האפוכה [תקופה] של המשפטים וזה סדרה מחפירה [...] גם בשאלות משפטיים וגם בעניינים כלכליים, ואיני רואה את הקולטורה הגדולה שלנו ואת האינטלגנציה שלנו ואין מי שילך בראש, ואין מי שיקח את הנהגה בידו, ומפוזרים הננו כצאן בלי רעה. והסיבה הזאת מפחידני יותר מהכל'.⁵³

מתיאור זה הוא פונה לזהרה ועונה למשאלה שהביעה במכתביה בשל האירועים לחזור הביתה. הוא מתחיל בעצה מעשית, מידית, ומביע דעתו: 'את כותבת שרצית להיות פה בזמן הזה, אין אני מוצא בזה שום תועלת'.⁵⁴ והוא מספק הסבר לכך שנעוץ בהקשר הפוליטי הרחב ובהשלכותיו לעתיד היישוב: 'לא מצבנו כעת מבהיל אותי כי אם זה שיבוא אחריו – והנני חושב כי הימים הבאים יהיו הרבה יותר גרועים מאלו שעברו'.⁵⁵ שתי מסקנות ברורות הוא מסיק מהמצב. הראשונה נוגעת לדרך הפוליטית הנכונה: 'מה לעשות לנו – זה יותר ברור לי, – עלינו לעמוד על המשמר ולא לסגת לאחור. עלינו להתכונן לחיים יותר גרועים ולא לפחד מהם'.⁵⁶ המסקנה השנייה נוגעת לזהרה אישית, ולבני דורה: 'על כן עליך יקירתתי להזדיין לזמן הגרוע שיבוא, [...] לסחוב את עגלתנו הלאה מהמקום שהביאנו אותה, אנו הדור הישן, ולא לתת למות את כל פעולתנו עד היום'.⁵⁷

51 19.9.1929, שם.

52 שם.

53 12.9.1929, שם.

54 שם.

55 שם.

56 19.9.1929, שם.

57 12.9.1929, שם.

אם כן, מכתבי נחום נעים מדיווח עובדתי אל הקשרים הולכים ומתרחבים במרחבי בית החרושת שמן, היישוב היהודי בחיפה ובארץ ישראל, שוק השמן והעתיד. דפוס דומה של כתיבה ניכר גם בכתיבתו על התמורות והשינויים סביב מכירת בית החרושת. בחודש אוקטובר 1929 רכשה את בית החרושת חברה בריטית בשם Eastern & Overseas Product Limited. מכאן ובמהלך החודשים שלאחר מכן מדווח נחום לזהרה בפרוטרוט על התהליכי המכירה ועל ההשפעות המצטברות של צעד זה על מפעל שמן והעובדים, והוא עצמו בכללם. כהרגלו הוא סוקר במכתביו גם את המתרחש במפעל וגם את תהפוכות שוק השמן העולמי וקושר ביניהם, תוך כדי שהוא מבקש לעמוד על השלכות האפשריות של האירועים. במכתביו הראשונים הנוגעים למכירה, מעסיקים אותו שני עניינים עיקריים. האחד, במישור המקצועי, נוגע לשינויים האישיים בשדרת הניהול; 'נראה מה יצא מכל זה ומי יבוא לנהל אותנו'.⁵⁸ נוסף על כך מצביע נחום על יתרון אישי שיצמח ממכירת המפעל – תמורה כספית על חלקו בבעלות: 'אנו נקבל עבור מניה של שמן, מניה וחצי של החברה החדשה, והיות המניות האלה נמכרות בבורסא של לונדון יש תקוה למוכרם ולהתפטר קצת מהחובות'.⁵⁹ מכירת בית החרושת שמן גרמה כפי הנראה לעלייה בשוויין של המניות ומכירתן תקל על מצבה הכספי של המשפחה ועל תשלומי המשכנתא על הבית. אולם כבר בשבוע לאחר מכן ממשיך נחום לספר לזהרה על השלכות אפשריות נוספות למכירה: 'השבוע באה ידיעה כי מר פאינסון ומר ליבר עזבו לגמרי את החברה ואין להם שמה שום דעה [...] ובהתחשבות עם האונה [כך] הרעה ועם ההפסדים הגדולים שנתהוו מסבת ירידת מחירי שמן זית בכל העולם, בלי שום ספק תבוא אלינו בקורת, והנני פוחד עד מאד כי השעיר לעזול [כך] יהיה הפועל העברי היקר'.⁶⁰

פאינסון וליבר, הבעלים הוותיקים של בית החרושת שמן, שותפיו להקמת המפעל שאותם הכיר אישית, עוזבים ונחום נשאר לעבוד במפעל שהנהלתו רחוקה וזרה. מפעל שמייצר בארץ ישראל, שהנהלתו יושבת בלונדון והשווקים שלו באירופה ובאמריקה. מכירת בית החרושת בעיני נחום, אם כך, אינה עניין כלכלי מסחרי גרידא, כי אם סוגיה של כלכלה לאומית שהשלכותיה עלולות להיות פגיעה במדיניות ההעסקה של פועלים יהודים שעלות עבודתם גבוהה מעלותם של פועלים ערבים, מדיניות שנחום, ללא ספק, היה בין תומכיה.

שושנה

שושנה אינה כותבת מכתבים. הנחת מילים על נייר עבודה היא רק אמצעי. למעשה שושנה מדברת. דרך הנייר היא משוחחת עם זהרה, וכטבעה של שיחה היא מדווחת, נזכרת, עוברת נושאים שונים, נעה מעגלים-מעגלים, שואלת ועונה. הדבר ניכר הן בפרקטיקות הכתיבה שלה הן בתכניה.

58 24.10.1929, שם, A.355/155.

59 31.10.1929, שם, A.355/157.

60 14.11.1929, שם, A.355/155.

ברוב מכתביה היא אינה טורחת לציין את תאריך כתיבת המכתב. כל מכתב ממשך שיחה שהתקיימה במכתב קודם ומניח את הבסיס לשיחה הכתובה שתבוא לאחריו. היא גם אינה משתמשת בסימני פיסוק. פסיקים ונקודות שמטרתם ליצור אתגרת בקריאה, הכוונה לקורא, נעדרים מכתבתה והיא מרבה לעבור בין נושאי המכתב ללא יצירת קישור ביניהם, בצורה אסוציאטיבית. כל אלה מעניקים לכתבתה קצב של דיבור, ולקריאה בהם רצף של הקשבה. מבחינת התוכן, מכתבי שושנה מלאים בידעות וברכילות על קרובי משפחה ומכרים מהחוג החברתי של המשפחה המגיעים אליה. היא מפרטת מי ביקר אצל מי ומתי, חברויות קרובות בין בני הדור הצעיר במשפחה, מכתבים שהגיעו, טלפונים לתל אביב, מחלות, נסיעות ומפגשים, והיא שואלת לשלומם של בני משפחה שזוהרה פוגשת בחוץ-לארץ. בתוך כך היא מתייחסת שוב ושוב לאופן שבו מידע עובר ומגיע. הצירוף 'אומרים' הוא דפוס רווח: 'אומרים שהגב' רוזנבלט מאמריקה באה לקונגרס',⁶¹ היא מציינת, ולאחר מכן אזכורים על הדרך שבה עובר מידע על חייה של זוהרה בברלין: 'פה מתקבלים מכתבים שבברלין חם מאד',⁶² וגם: 'בליל שבת היה אצלנו הרצפלד מסר דרישת שלום ממך וגם ספר שפניך רעים'.⁶³ אמירות מסוג זה פועלות גם במסגרת הרכילות המשפחתית: 'את הדוד [גדליהו] אני לא רואה. אומרים שאינו אוכל חוץ מדיסה וקומפוט',⁶⁴ היא כותבת, וכאשר היא נדרשת לספר על טרגדיה משפחתית, מותו של ישראל בלקינד בברלין והשפעת האירוע על המשפחה בתל אביב, האמירה והדיבור הם אמצעי חשוב לדיווח: 'אומרים שאולגה מחזיקה את עצמה לא רע יותר מכל סובלת סוגיה ועכסה אומרים שפניה חוורים מאד ושאינה יכולה לבכות על שמשון זה השפיע מאד והוא שוכב [...] זה הוא בערך הדו"ח שקבלתי עי צילה'.⁶⁵ היעדר הפיסוק יוצר דיווח חסר נשימה כמעט שבו אמירות חסרות פנים מצורפות לדו"ח שמסרה צילה, אחותה, אשר הייתה במקום. שושנה שומעת, מארגנת ומעבירה את המידע לזוהרה תוך כדי שהיא מסכמת: 'כמדומה שכתבתי את כל החדשות ששמעתי במשך הזמן האחרון'.⁶⁶

לעומת כתיבתו של נחום, שהיא ליניארית, ממוקדת ומאורגנת, שושנה כותבת בצורה מעגלית במרחב הגיאוגרפי והחברתי של המשפחה והחברים. גיאוגרפית נעה שושנה על הציר שבין ביתה, בית משפחת וילבוש ברחוב ירושלים 26 בהדר הכרמל, לבית הדודות אולגה וסוניה שברחוב אלנבי 105 בתל אביב. הבית בחיפה הוא בית מידות ברחוב שרוב דייריו הם אנשי המעמד הבינוני המבוסס ובתיו גדולים ומרשימים. הוא נבנה בד בבד עם בניית מפעל שמן בתכנונו של גדליהו וילבושביץ. תחילה נבנו שתי קומות וכשנתיים

61 1.8.1929, שם, A355/157.

62 8.8.1929, שם.

63 17.9.1929, שם, A355/155.

64 1.8.1929, שם, A355/157. מדובר בגדליהו, אחיו של נחום, המתגורר בסמוך.

65 [ללא תאריך], סביב תחילת אוקטובר 1929, שם, A355/158. עכסה היא בתו של ישראל.

66 8.8.1929, שם, A355/157.

לאחר מכן נוספה קומה שלישית לדרישתה של שושנה, בתכנונם המשותף של האחים נחום וגדליהו. כאן מתגוררת המשפחה הגרעינית – נחום, שושנה ושני ילדיהם, זהרה ויואל – ועמם גרה בשנים אלה 'בבושקה', היא פאני בלקינד, אמה של שושנה ואחותן של אולגה וסוניה. בבית נמצאת גם אדלה, העוזרת הערבייה שבאה מדי יום, ודיירי החדרים המושכרים. שושנה כותבת לזהרה על השינויים החומריים בבית: 'השכן עזב אותנו שלשום ואני שוב סדרתי את החדר הגדול כמו שהיה כלם שמחו שהבית קבל את צורתו הרגילה רק לחדר לא הכנסתי את רהיטיך עומד בו שלחן כתיבה גדול איזה כסאות ארוך אבא יוכל לקבל בו את מבקריי'.⁶⁷ היא מתארת גם מה קורה עם בני המשפחה ועם האנשים בסביבת הבית: 'בבושקה מסדרת פסינסים והתחילה שוב להתרחץ'.⁶⁸ [...] אדלה דורשת בשלומך ובכל פעם מוצאת שאת בודאי רעבה שם וכי פניך רעים מפני שהפרנו' לא יודעים לבשל [...] כל הפרסונל דורש בשלומך גוטה גם יוכבד [...] ואפילו הזקן של השוקולדה שאל לך ודרש לשלומך [...] השכנים⁶⁹ למטה נשאר'.⁷⁰

מהבית בחיפה יצאה תנועה תכופה לביתם של בני המשפחה הקרובים ביותר לשושנה: דודותיה (אחיות אמה) ומשפחותיהן בתל אביב. הבית באלנבי 105 נבנה בסביבות שנת 1921 במימונה של סוניה, הרופאה. התגוררו בו אולגה וסוניה עם בני זוגן, יהושע ומנדל חנקין ומשפחתו של האח ישראל, אשתו דופינה (דובה) ובתם עכסה.⁷¹ יש להניח כי לבית זה, בעיקר בשנות העשרים, היה מעמד ציבורי עקב מעמדם הציבורי של בני הבית, יהושע ומנדל חנקין. התנועה בין שני בתי משפחה אלה הייתה תכופה ומגוונת כפי שעולה ממכתביה של שושנה, המדווחת על תנועה זו לזהרה כחלק מהדיווח-דיבור-שיתוף שמאפיינים את מכתביה. שושנה, כמו צילה אחותה, נסעה מפעם לפעם לתל אביב והתארחה ימים מספר בבית דודותיה, שהיו עמודי התווך של משפחת בלקינד וכינסו תחת כנפיהן גם מצעירי המשפחה.⁷² יואל וגם עוזי, נכדו של שמשון, מגיעים דרך קבע לתל אביב, לבלות בחופשה עם הדודות. שם, היא כותבת, 'מבטיחים לו הרבה תענוגות'.⁷³ היא עצמה מגיעה לבקר אותו, לבלות עמו בעיר הגדולה וגם לסדר לו מורה פרטית לאנגלית, עובדה שמעידה כי שהותו בתל אביב הייתה ממושכת. אכן, מדי פעם היא חוזרת ומזכירה כי 'הקטן עדיין בתל אביב'. הבית בתל אביב היה גם מקום המפגש של השבט כולו. לאחר ההתנגשויות האלימות במהלך אוגוסט 1929 כותבת שושנה: 'בתל אביב נפגשנו כל המשפחה כלם כעכברים יצאו מהחורים ובאו להתראות שמשון ימימה חיה קראוז ועולים על כלם רבקה

67 10.4.1930, שם, A.355/159.

68 הכוונה לרחצה רפואית.

69 בדרך כלל המושג הוא דיירים, וכנראה לכך הכוונה.

70 28.11.1929, אצ"מ, A.355/155.

71 על הבית ראו: צפורה שחור-ירובין ושפרה שורץ, אלכסנדרה בלקינד: סיפורה של רופאה עבריינה

פורצת דרך, איתי בחור, זכרון יעקב 2012, עמ' 108-109.

72 שם, עמ' 111-112.

73 8.8.1929, אצ"מ, A.355/157.

צוקרמן ועשהאל⁷⁴ הם באמת גבורים וכשכל אחד ספר את אשר עבר עליו נדמה שכל זה חלום ואי אפשר לחיות ולראות ולהרגיש כל זה!⁷⁵

התנועה בין הבתים הייתה דו־סטריית. שושנה מספרת לזהרה במכתביה על ביקורי המשפחה אצלה בחיפה, בעיקר, אם כי לא רק, סביב החגים. 'מאתמול יש לנו אורחים סוגיה ומנדל [...] אל הסדר יהיו גרישא מוניה ולילי [...] ועד שבת אולי עוד מישהו יזדמן'.⁷⁶ גרישא, מוניה ולילי הם אחיו, אחיינו ואשת האחייני של נחום, אף הם נכללים לעתים במעגלי המשפחה ששושנה מסרטטת מדווחת על הנעשה אצלם. נוסף על כך היו קשרי טלפון בין שני הבתים בחיפה ובתל אביב – עוד סממן חומרי מובהק של מעמד בינוני מבוסס. שושנה מספרת על שיחותיה עם 'תל אביב' בעיקר סביב השגת מידע על זהרה עצמה: מה כתבה? מי שמע ממנה? מי שמע מאחרים שראו אותה? 'את ילדה רעה אין היום מכתב ממך בערב כבר אתלפן לתל אביב ואשאל מה כותבת רוזה אודותיך'.⁷⁷

נוסף לתנועה במרחב, מדגישה שושנה את הקשר הרגשי העמוק בין המשפחות ואת חשיבותו לאור משברים ובעיות המתגלות בבית שבתל אביב: 'גם אני מחויבת לכל ובשביל כלם נתתי כבר מנה לאולגה והתחרטתי הלב כואב לראותה בצרותיה. ובתור קו מגביל אוכל לתאר לך את דובה בכובע חדש ושמלה חדשה ממשי ועכסה כתונת לילה של משי חדשה שוכבת וכלם רוקדים סביבה (אצלה לפי האנגליז חוסר דם)'.⁷⁸

ככל הנראה האווירה בבית בתל אביב הייתה טעונה, בייחוד סביב מותו של ישראל בלקינד. היא כותבת: 'בכלל זה פרק שיש הרבה מאד לדבר אודותיו. וגם צרה שאין לה [...] האטמוספירה נהית מפעם לפעם יותר מחניקה ורחמנות על כל אחד לחוד אבל הכל יחד משפיע על עצבי'.⁷⁹ אף שאינה מפרטת יותר מדי, נראה שברור לה שזהרה מתמצאת בפרטי הדינמיקה המשפחתית הסבוכה ומבינה ללבה.

תוך כדי תנועה על הציר חיפה-תל אביב שושנה נעה ללא הרף בין מעגלי הבית, המשפחה וחוגי המכרים. היא חוזרת לנעשה בבית חנקין ומשם ממשיכה לשוטט במעגלים נוספים, רחבים יותר, לדווח על הנעשה בחוג החברתי הרחב של המשפחות. היא קולטת וסופגת מידע, קושרת בין קצוות של הרשת החברתית, נעה פנימה והחוצה בין מרחבים פיזיים לחברתיים. תוך כדי כך היא מזכירה שמות, מדווחת על אירועים ומחווה את דעתה על התנהגות ומעשים. היא עושה זאת במעבר אסוציאטיבי בין הנושאים. כך למשל, מיד לאחר שכתבה על האווירה באלנבי 105 היא עוברת בפסקה הבאה באותו מכתב לדיווח על אחת מחברותיה של זהרה, שמשפחתה נמנית עם החוג החברתי הרחב שלהם, כלומר

74 חיה קראוזה ורבקה צוקרמן – בנות משפחת חנקין.

75 12.9.1929, אצ"מ, A.355/155.

76 10.4.1930, שם, A.355/159.

77 2.1.1930, שם, A.355/155.

78 12.9.1929, שם.

79 30.1.1930, שם.

של אנשי תל אביב. 'אגב נגענו בת-א נזכרתי בשבוע העבר היתה חתונת אורה'⁸⁰ [...] את דעתי אמרתי מזמן עליה ונודע דברים עוד יותר יפים [...] זה כבר עובר כל גבול שנוררות כזו ושקרים כאלה שאין לתאר וזה ספרו אנשים שאינם מעוניינים בזה.⁸¹ השיטוט האסוציאטיבי בין מעגלים חברתיים, ליקוט השמועות והעברתן והביקורת שהיא מעבירה על אנשים שונים אופייניים מאוד למכתביה והם נוגעים גם במעגלים הרחבים של החוג החברתי של המשפחה: 'לחופש בא שמעון גליקשטיין עם ארוסתו (כך אומרים) והיא רג'ין חכים שרה מושין היתה אצלי רק פעם אחת ויש לה פנים עיפים'⁸² ובמקרה נוסף, אחד מרבים, 'אומרים שהגב שרמן באה איש עוד טרם ראה אותה'.⁸³

מעגלי הבית והמשפחה כה מרכזיים בחייה, עד שגם כאשר היא מתייחסת במכתביה אל המצב הפוליטי, ובייחוד אל ההתנגשויות האלימות של 1929, היא עושה זאת בהתייחס להשלכות שיש לאלה על מעגלי המשפחה השונים. כך למשל היא מציינת את השינויים בדפוסי הקניות המשפחתיים, מאחר שאי אפשר לרדת לעיר התחתית לקניות עקב המצב. האירועים השפיעו גם על הקשר עם אלנבי 105. את יואל הילד שלחו לתל אביב מפני ששם בטוח יותר וגם 'בזמן אי השקט תלפנו פעמים ביום וגם החנקינים היו פה [...] עכשיו חדלו לתלפן'.⁸⁴ מאחר שנחום לא יכול היה להגיע למפעל שמן תקופה קצרה והיה חבר ועד הדר הכרמל ומעורב בהגנה על המקום מפני אפשרות של פגיעה מצד הערבים, היה בית וילבוש למשרדו וכנראה גם למקום מפגש של ועד הפעולה. שושנה הכותבת על כך מתייחסת תחילה להשפעת המצב על אדלה העוזרת: 'אדלה עמדה כל הזמן על הגבה שרתה את כלם בשלה [...] מבלי להוציא הגה'.⁸⁵ במכתב נוסף היא מתארת את המצב כהפרעה להתנהלות הבית: 'בבית עוד נמצא המשרד כל היום מלא אנשים. המזכיר הוא משה שפירא הוא נעשה אצלנו בן בית יהושע גורדון עמיחוד ג. בהרב ד. כהן ועוד נמצאים יום ולילה הטלפון עובד מקוים בקרוב לגמור את העבודה וכל אחד ילך לביתו'.⁸⁶

שושנה, אם כן, היא כותבת-משוטטת המשוחחת מעל הדפים עם הבת הרחוקה מתוך עולמה הביתי.

80 הכוונה לאורה לבית מויאל, חברתה של זהרה ללימודים, בת למשפחת סוחרים מצליחים ממוצא ספרדי אשר שימשו גם קונסולים של מעצמות זרות, היו בעלי קרקעות ופעילים בקהילה היהודית ביפו ובנווה צדק ותל אביב. ראו: דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, ג, ספרית ראשונים, תל אביב 1947, עמ' 1315.

81 30.1.1930, אצ"מ, A355/155.

82 8.8.1929, שם, A355/157.

83 28.11.1929, שם, A355/155.

84 17.9.1929, שם.

85 5.9.1929, שם, A355/158.

86 12.9.1929, שם, A355/155.

הסדר החברתי הראוי

מכתבים לבן משפחה או לחברים השוהים במקום רחוק מרבים לעסוק בשיתוף הנמען הרחוק בחיים הממשיכים בבית. גם נחום ושושנה עדכנו במכתביהם, כפי שראינו עד כה, את זהרה השוהה באירופה על הקורות אותם, על רגשותיהם ומחשבותיהם ועל בני משפחה, חברים, מפעל שמן וענייני הכלכלה והפוליטיקה ביישוב היהודי בארץ ישראל. אולם מכתבים אלה נועדו לא רק לשתף בקורות הכותבים ולשמור בכך על רקמת חיי המשפחה.⁸⁷ במכתביהם מבקשים נחום ושושנה למלא את תפקידם כהורים על ידי הנחיה והדרכה לביתם.

נסיעתה של זהרה בת ה-22 לבדה לאירופה חושפת אותה להתנסויות חדשות בסביבה שאינה מוכרת לה וההורים מבקשים להשיא עצות מעשיות, לספק מידע, לנדב תובנות אישיות ולעזור לה להתאקלם בסביבתה החדשה ולהפיק את המיטב משהותה באירופה. כיוון שהמטרה המוצהרת של נסיעתה הייתה לצורכי לימודים, המכתבים הם גם הזדמנות לדון בעתידה ובתכנון מסלולים אפשריים לחייה. מכתביהם מראים כי שני ההורים ניצלו את כתיבתם כדי להעביר אליה הנחיות, הוראות שמטרתן להכין אותה לחיות חיים ראויים, בהווה ובעתיד, על כל המשתמע מכך, לפי הבנתם. כתיבתם, שונה ככל שתהיה, מתמקדת בהנחלת ההון החברתי והתרבותי של סביבתם החברתית ומכוונת לאפשר לזהרה לחיות בעתיד בצורה נאותה בעולם המעמדי שאליו היא משתייכת. לשם כך שני ההורים, בצורה גלויה או סמויה, עוסקים בסדר החברתי הראוי בעיניו-עיניה. סדר זה אמור להכתיב כללי התנהלות והתנהגות יום-יומיים אך גם להנחות קבלת החלטות לגבי החיים בעתיד. למעשה מכתבי ההורים מדגימים כיצד הם מנחילים את ההביטוס שלהם לבתם.

נחום

נחום הוא מייצג נאמן של הבורגנות. אופיו הקפדני, חשיבתו הרציונלית וההשכלה המדעית שרכש בצעירותו השתלבו בטבעיות עם תפיסת העולם הבורגנית ששמה דגש על חריצות, עבודה קשה, סדר ואיפוק. הכוונתו של נחום את זהרה לסדר החיים הראוי מתמקדת אפוא בשלושה נושאים: תכנון וסדר, רכישת מקצוע לעתיד, והתמצאות ברשתות חברתיות.

תכנון וסדר

עיקרון מרכזי שהנחה את חייו של נחום ושאותו ביקש להעביר לזהרה הוא ניהול חיים לפי תכנון מושכל ומדוקדק ובצורה מאורגנת. הוא הנחה את בתו לתכנן את צעדיה בקפידה ולחיות על פי סדר ברור וידוע. תכנון וסדר, לשיטתו, נשענים בראש ובראשונה על גיבוש תקציב פיננסי ועמידה במגבלותיו. אף על פי שהזוג וילבוש השתייך למה שניתן לכנות אצולה חברתית ביישוב, מצבם הכלכלי ידע עליות ומורדות. רמת החיים הראויה להם

Rebecca Earle (ed.), *Epistolary Selves: Letters and Letter-writers, 1600-1945*, 87
Routledge, Aldershot 1999; Mallon, *Yours Ever*; Summerfield, *Histories of the Self*

הייתה נושא למחלוקת מתמשכת בין נחום, שנטה להסתפק במועט, לשושנה, ששאפה לתרבות חומרית שהעידה על מעמד גבוה ועל עידון אירופי. העניין גרם לנחום דאגות רבות, שאותן לא הסתיר מזהרה ושמהן זיקק מסרים ברורים. כבר בתחילת התכתבותם מספר נחום על החובות שהצטברו עקב הרחבת בית המשפחה וכותב: 'ואל תשכחי תמיד את הפתגם היהודי הישן: מי שחי בחשבון ימות בודוי - ע"כ זהרתי תעשי לך להפרינציפי העיקרי בחיים לעשות בכל פעם, ומדי חדש בחדשו תקציב להבא, ולא לצאת מגדר התקציב הזה אז תצליחי בחייך'.⁸⁸

הצלחה בחיים, על פי נחום, היא בין השאר תוצאה של התנהלות כלכלית נבונה ומתוכננת ושל עמידה בתקציב. נחום ושושנה שילמו עבור כלכלתה של זהרה באירופה באמצעות העברת כספים תקופתית בדואר. נחום ביקש ללמד את זהרה כיצד להתנהל נכון במסגרת ההקצבה שקיבלה, שלעתים הכבידה לא מעט על ההורים, במתן הנחיות קונקרטיות: 'וע"כ נא לכתוב לי תמיד את מצב חשבונך. ולהודיע לי לפני חדש מקודם כמה כסף תצטרך [כך]'.⁸⁹ במכתביו הבאים הוא ממשיך לכוון את זהרה להתנהלות כספית מתוכננת, חיונית הן עבורה והן עבורו: 'נא להודיענו כמה כסף נחוץ לך שאוכל לדאג לזה ושיכנס להבודוט [תקציב] שלי - בלי סדר אין אני יכל לעשות שום דבר'.⁹⁰ כך הוא כותב על עצמו, ואילו עליה 'להסדר לא לעבור על התקציב הזה ולא להכנס בחובות'.⁹¹

נחום גם חושף לפני זהרה פרטים על סוגיות כספיות בחייו היום-יומיים שאינן נוגעות לה ישירות. כך בעניין הסדרת המשכנתא החדשה עבור בניית הקומה הנוספת לבית המשפחה בהדר הכרמל,⁹² והוא מספק לזהרה פרטים עסקיים על מכירת מפעל שמן: 'חברת שמן [...] נמכרה השבוע, ב-24.10 לחברה חצי אנגלית חצי גרמנית [...] בלונדון, חברה עם הון של 1,435,000 שטרלינג, שהבנק הגרמני (Deutsche Bank) יש לו חלק בה'.⁹³ ספק אם המידע הפיננסי המפורט היה נחוץ לזהרה או אפילו עניין אותה, אולם נחום שיתף אותה בפרטים מדוקדקים על חובות לטווח קצר והסדרי משכנתא ועל מחירי מניות אשר זהרה, המבלה באירופה, רחוקה מהם מאוד, גיאוגרפית ונפשית. בכך מציב נחום לפנייה דגם של חיים (Role model). על פי האידיאולוגיה המעמדית-מגדרית, די היה ללמד את זהרה כיצד לנהל את התקציב היומי של משק הבית. אולם נחום, אשר פירט במכתביו אליה תהליכים טכנולוגיים של זיקוק שמן, ממשיך גם בענייני הכספים להרחיב את השכלתה על ידי חשיפתה למורכבויות הכלכליות במסגרת הבית והמפעל כאחד.

88 25.7.1929, אצ"מ, A.355/157.

89 ש.ם.

90 5.9.1929, אצ"מ, A.355/155.

91 31.10.1929, ש.ם, A.355/157.

92 ש.ם.

93 ש.ם.

עבודה ורכישת מקצוע

כפי שמעיד תוכנם של מכתבי נחום, עבודתו עמדה במרכז עולמו. כך למשל, כאשר הוא מתייחס להשתלמות מקצועית של זהרה בגרמניה הוא כותב לה: 'האין את מתפעלת מפני עבודה טהורה כזו? [...] אין אני אוהב את הגרמנים, אבל אני מקנא את הסדר שלהם, את היסודיות שלהם, את עבודתם הטהורה'.⁹⁴ הבחירה במושג 'טהורה' מעידה על ההיקסמות של נחום מעבודה המבוצעת בסדר וביסודיות, ובעיקר בכוונה גמורה.

במכתביו יחסו לעבודה נע בין הכוונה אישית של זהרה, כיצד עליה לנהל את עצמה ביחס לעבודה, להמשגת העבודה כציר ראשון במעלה בחייה של חברה. העבודה עצמה, המאמץ היום-יומי ליצור, מרימים תרומה משמעותית. ציפיותיו של האב מבתו חורגות מהדפוס המגדרי מעמדי השגור בחברה בכלל ובבית וילבוש בפרט, ומכוונות אותה לפעולה כלכלית בשדה הכלכלי שבספירה הציבורית. נחום אף מרחיב מסר זה וכולל בו את כלל בני דורה של זהרה: 'ועל כן עליך יקירתי להזדיין לזמן הגרוע שיבוא, להתכונן להיות חיל פעיל בשדי הכלכלה הבא, לסחוב את עגלתנו הלאה מהמקום שהביאנו אותה, אנו הדור הישן, ולא לתת למות את כל פעולתנו עד היום'.⁹⁵ על זהרה והדור הצעיר מטיל נחום להמשיך ולפתח את הכלכלה כחלק בלתי נפרד מהשאיפה ליצירת ישות לאומית. העתיד הקולקטיבי דורש תכנון, עבודה קשה ומסירות, ולכך הוא מכוון את בתו הן במישור הקולקטיבי והן במישור האישי, ומאחל לה הצלחה: 'ולך ברכתי כי תשתדלי להיות לאיש, כי תצלחי לרכוש לך עמדה ותמשיכי עבודתנו'.⁹⁶

שניות זו לובשת עומק נוסף כאשר הוא מתייחס לעתידה המשפחתי של זהרה. לאחר שהוא מתאר חתונה שנכח בה הוא מוסיף: 'חשבתני בהזדמנות זה עליך. אין אני מיעץ לך לחכות לבגרות מיותרת, ואחרי זה להתנשא לכל הבא תחת היד, הכל טוב בזמנו, ולהתנשא גם כן נחוץ בזמנו'.⁹⁷ האב מצפה מהבת להינשא. במכתבים אחרים הוא מקווה שנישואיה יולידו ילדים שכן, הוא מציין, במשפחה הרחבה יש די והותר נשים שלא ילדו. ובכל זאת הוא מצפה ממנה להינשא וגם 'לסחוב את עגלתנו' – הכלכלה הלאומית.

מעניין לראות כי לצד התייחסות הברור והממוגדר בעולם המשפחה בין נחום לשושנה כזוג נשוי, יחסו לזהרה מעמעם במידה מסוימת גבולות מגדריים. כפי שראינו, הוא רואה בה שותפה לעולמו הכלכלי ועבודתו הלאומית, ומאחל לה שתרכוש כלים לפעילות כלכלית משל עצמה; כל זאת, כאמור, בלי לפגוע בעתידה כאם וכאישה.

בחודש פברואר 1930, לאחר מכירת בית החרושת שמן, הצטברות ההפסדים כתוצאה מהמשבר הכלכלי העולמי והתנודות בשוק השמן העולמי והמקומי, נחום מתחיל לחשוש כי יפוטרו מעבודתו במפעל שמן. מאחר שהוא זקוק לפרנסה, אך גם בגלל אופיו הפעלתני,

94 15.5.1930, שם, A.355/159.

95 12.9.1929, שם, A.355/155.

96 14.11.1929, שם.

97 19.1.1930, שם, A.355/159.

הוא מתחיל לחפש כיוון חדש לפעילות. בכתבו על כל אלה לזוהרה, נטייתו היא להגשים שאיפה ישנה ולהיכנס לפעילות חקלאית יען כי, הוא כותב, 'למסחר אינני מסוגל'.⁹⁸ נחום היזם מאתר נישה חדשה שלא הייתה קיימת עדיין בארץ ישראל: גידול ועיבוד פטריות. הוא אינו כותב לזוהרה כמי שמדווח על הקורות אותו בלבד, אלא משתף-מגייס אותה ומציע הצעה: להקים את המיזם החדש כשותפים. יש כמה סיבות להצעתו זו, ובהן שחשוב לו שזוהרה תלמד מקצוע ותעבוד: 'אבקשך להשאר שמה [בברלין ...] להתכונן ולהשתלם במקצוע, כדי שתוכלי תמיד לעזור לך בקיומך ותוכלי לעזור גם לנו'.⁹⁹ הוא מדגיש נקודה זו שבועיים מאוחר יותר: 'אני מחכה להחלטתך בדבר השתלמותך במקצוע הפטריות [...] בכל אופן נחוץ לך להשתלם במקצוע, אחרת כשתשובי הביתה לא יהיה לך במה להתעסק (עד שתתחנני)'.¹⁰⁰ שוב עולה השניות בתפיסתו המגדרית של נחום, אשר מחד גיסא רואה בבתו שותפה עסקית לגיטימית ומאידך גיסא רואה את מקומה כאישה נשואה מחוץ לשוק העבודה.

נראה שזוהרה נענתה להצעתו,¹⁰¹ ומכאן ואילך נחום עוסק באינטנסיביות במיזם גידול הפטריות. נאמן לאופיו, הוא מתחיל לתכנן בשיטתיות את המיזם, לבחון עלויות, תנאי שטח מתאימים, ציוד שיידרש, חומרים, בעיות וחסמים שעלולים להפריע ופתרונות אפשריים. בכך הוא מציב לפני זוהרה דגם להתנהלות כלכלית מסודרת ושיטתית שהוא מאמין בה ושהוא מקווה שהיא תלמד ותאמץ. אולם נוסף על הכוונה עקיפה זו הוא מספק לזוהרה הכוונה ספציפית וברורה בהצבת מטלות מפורטות: 'תכנסי לבית מסחר של מכלת גדולים ותביטי על הקופסאות את שמות של בתי חרשת שמציאים את הפטריות להשוק העולמי, ותשתדלי לבוא במשא ומתן אתם ולהכנס לבתי-חרשת אלה'.¹⁰²

לטענה שכפי הנראה העלתה זוהרה באחד ממכתביה כי מדובר בעבודה קשה, עונה נחום: 'את חושבת שזה קשה – מובן אני מסכים אתך, אבל כל דבר, ובכלל כל התחלה חדשה קשה, ואם כבר לעשות דבר מה, נחוץ לעשות דבר חדש, להכניס מקצוע חדש, עוד לבנה לבנין הארץ – חוץ מהעבודה עצמה, יש בה גם קצת פואזיה, ספוק רוחני'.¹⁰³ ושוב הוא מדגיש את השקפתו: 'אם תלמדי את המקצוע טוב [...] אז תוכלי להכניס מקצוע חדש לארץ, שיוכל להתפתח ולהביא ברכה לך ועוד להרבה משפחות, ובוזה תוסיפי לבנה להבנין שלנו'.¹⁰⁴

שוב עולה חשיבותה של העבודה בעיני נחום, והפעם הוא עובר מההכוונה הקונקרטי של זוהרה לחייה כאינדיווידואל, למקם את העבודה האישית במסגרת הכלל. לעבודה,

98 10.3.1930, ש.מ.

99 20.2.1930, ש.מ.

100 4.3.1930, ש.מ.

101 13.3.1930, ש.מ.

102 ש.מ.

103 4.3.1930, ש.מ.

104 24.4.1930, ש.מ.

בית חרושת שמן בשנת 1939

מסביר נחום לבתו, יש מטרה קהילתית ולאומית. עבודה כזאת, בעיניו, היא לא רק 'טהורה', לא רק כלכלית, כי אם גם רוחנית ונפשית. נחום מכוון את בתו להגשמה של הקפיטליזם הלאומי שהוא מאמין בו. בשנות החמישים לחייו הוא מרגיש כאדם שעבר את שיא חייו המקצועיים,¹⁰⁵ ובמידה רבה מבקש לראות בה ובעבודתה איתו בפיתוח התעשייה העברית במיזם הפטריות את ממשיכת דרכו הכלכלית ציבורית.

זוהי דרך שגמול רב בצידה. מיד לאחר שהוא מדרבן את זהרה לתרום לכלכלה הלאומית הוא מוסיף, לא במקרה כנראה, פיסת מידע: 'היום קבלתי תעודה מספר הזהב של הקרן הקימת, שרשמו אותי הפועלים והפקידים של "שמן" עם כתובת שכזו: "מר נחום וילבוש - חלוץ התעשייה העברית בא"י, מורה ומדריך לפועל העברי במשק כ"ה שנות פעולתו בארץ וכו"', ושמתחיל עד מאוד לזה, שהבינו אותי - ורציתי שגם את תזכי אחרי 25 שנה להערצה שכזו.¹⁰⁶ המחווה של פועלי בית החרושת שמן ריגשה מאוד את נחום. נגע לליבו שהפועלים לא רק העריכו את מסירותו הקפדנית ורבת השנים לעבודה, כי אם 'הבינו' אותו, והזדהו עם כוונותיו וערכיו. איחוליו לזהרה שתזכה אף היא במחווה כזו מחדדים פעם נוספת את המסר שהוא רואה בה ממשיכת דרכו.

105 5.12.1929, ש.מ.

106 24.4.1930, ש.מ.

רישות חברתי

נחום ושושנה נמנו עם חוג חברתי רחב שעמו נמנו רבים ממנהיגי היישוב בתחומי הפוליטיקה והכלכלה. כאישה צעירה שהגיעה זה כבר לאירופה היה על זהרה לבחון מסגרות ללימוד מקצוע, למצוא מקום מגורים וללמוד את אורחות החיים החדשות. ההורים הרחוקים ביקשו לעזור לה למצוא את דרכה על ידי הצגתה לפני אנשים שונים הנמנים עם חוג מכריהם. בכך הם מעבירים לה את ההון החברתי שלהם וגם מלמדים אותה לעשות בו שימוש כדי לבנות את עצמה חברתית ומקצועית.

נחום, יחסית לשושנה, ממעט לקשר את זהרה לאנשים שונים. עיקר חשיבותם של קשרים חברתיים ורשת היכרויות, לתפיסתו, הוא ביכולתה לתמוך ולקדם ענייני עבודה; לשם כך היא חיונית. וכך, כאשר זהרה מתעתדת לנסוע לבודפשט בענייני מזים גידול הפטריות, הנחת היסוד המידית של נחום מתבססת על נחיצות הרישות החברתי להשגת מטרות עסקיות, וכמי שמשתייך כל חייו לרשתות בעלות השפעה, הוא כותב לה: 'היש לך מכר אחד בבודפשט? וברצינות איך את חושבת להכנס שמה לאיזו מקום שהוא בלי מכרים? האם לא נחוץ לך שום המלצה מפה, נגיד ממר ברייר, מנהל התכנון, לאיזו מן בר-נש שמה?'.¹⁰⁷ כמי שהיה מעורב במהלך חייו בפיתוח כמה מיזמים ותעשיות, נחום מכיר בערכן של היכרויות לא רשמיות ובנחיצותן לקידום עסקים, והוא מבקש לגייס את הונו החברתי לצורך קידום המיזם וכדי להקל על זהרה בצעדיה העסקיים הראשונים במקום זר. באופן דומה הוא מפנה את זהרה בעיקר לאנשים הקשורים להתפתחותה המקצועית. כך למשל מיד לאחר נסיעתה הזמנה זהרה לבקר בדנמרק אצל אדם שעמו היו קשורים בני הזוג וילבוש בענייני כספי המשכנתא הביתית שלהם. נחום ממליץ בחום: 'אני חושב שכדאי לקבל את הזמנתו היות ודניה היא באמת הארץ הכי משוכללת בגדול בהמות, ותעשית חלב וחמאה [...] אפשר שדניה היא הארץ הכי מתאימה ללמוד'.¹⁰⁸ כפי הנראה חיפשה זהרה בשלב זה כיוון ללימודים ותחום החקלאות עלה על הפרק. נחום מתייחס להזמנתה של זהרה כהזדמנות שחבל להחמיצה לברר את הנושא. ברור שהוא מתייחס ללימודים כבסיס לעתידה של זהרה, שיהיה בסיס כלכלי למחייתה אך גם להתפתחות מקצועית ואישית. בהזדמנות אחרת נחום ממליץ לזהרה להיפגש עם בני הזוג גליקסמן, מכריו משכבר. המלצתו מבוססת הן על הערכתו את הגבר, אך לא פחות מכך על היתרון האפשרי שזהרה תוכל להפיק מהיכרות זו בעתיד: 'אינני יודע לך להזדמן אליהם, לחפש מקרה לבוא לבקרם. מר גליקסמן איש טוב יוצא מהכלל והיה כל הזמן ידידי ועשה לי לפעמים טובות. אני בטוח שיוכל לעזור לך כשיהיה לך צורך בכך [...] תשתדלי לראותו ולמסור לו דרישת שלום ממני [...] תעשי את זה, כי זה יועיל לך'.¹⁰⁹

107 15.5.1930, שם.

108 25.7.1929, שם.

109 5.12.1929, שם, A.355/155.

לבסוף נחום לא רק מגייס את הרשת החברתית שלו למען זהרה, אלא גם מייצג לה עצה מעשית על הדרך שבה יש לנהוג כדי ליצור ולשמר רשת חברתית: 'תשתדלי להשאיר עם בעל ביה"ר ביחוסים טובים, שתוכלי גם להבא לקבל ממנו עצות',¹¹⁰ הוא כותב אליה כשהוא מכוון אותה לפנות לתעשיינים שונים ולברר פרטים על תעשיית השימורים עבור מיזם הפטריות.

שושנה

כמו נחום, גם שושנה מבקשת להדריך את בתה ולהכין אותה לתפוס את מקומה הראוי בחברה. חייה של שושנה בשנים אלה התמקדו בניהול משק הבית ובתחזוק קשרי משפחה והמעגל החברתי-מעמדי הרחב שאליה השתייכו היא ונחום. במציאות זו ובניסיון שצברה במהלך חייה, הדרכתה של שושנה לזהרה נכתבת בשלושה צירים: מהוגנות, מיקום במדרג החברתי ושימוש מיטבי ברשתות החברתיות.

מהוגנות

שמירה על כללי התנהלות המתאימים לקודים ולצווים מסוימים היא כלי ראשון במעלה בניהול ההשתייכות למעגלים מעמדיים, גבוהים או נמוכים. בבורגנות האירופית במפנה המאה ה-20, נצבעו כללים אלה במובהק בצבעי המגדר.¹¹¹ שושנה חייתה כל חייה לפי כללים אלה. לכן, עם נסיעתה של זהרה ומתוך רצון לעזור לה להפיק את המירב מנסיעה זו, בחלק ניכר ממכתביה היא מעבירה לה ידע מעשי, עצות ותובנות כיצד לנהוג בסביבה האירופית החדשה. מיד עם נסיעתה כותבת לה שושנה: 'שמחה אני שתנוחי תתבונני ותלמדי קצת הלכות אירופה וזה יהיה לך כמין פרוודור לטרקלין'.¹¹² כמי שחיה שנים מספר באירופה בנסיעות העבודה של נחום, הכירה שושנה היטב את החיים שם ואהבה אותם מאוד. בעיניה, נסיעתה של זהרה היא מעין מסע חניכה, פרוודור שיכין אותה לחיים בוגרים בסביבה המעמדית הראויה – הטרקלין. כאשר זהרה ביקשה לקצר את נסיעתה כמה חודשים לאחר מכן, הפצירה בה שושנה: 'הלא תביני שלא בכל יום נוסעים לחוץ-לארץ ואם הגך כבר שם השתדלי לנצל את ההזדמנות [...] השתדלי לבקר יותר מוזאום (ל)הביט על החיים מסביב הן בעיר גדולה גם הרחוב מלמד הרבה עכשיו זמן של כל התערוכות [...] להתחיל מאמנות ולגמור במשק בית הכל מענין אני התע(נ)ינתי גם להביט איך עורכים שלחן זה נותן לעין וגם לפנטזיה יש מרחב'.¹¹³

אירופה היא בית גידול תרבותי לשושנה. מקום להכיר תרבות גבוהה במוזיאונים, אך גם לעצב ולעדן טעמים של תרבות היום-יום, החל בהתבוננות באנשים ברחוב וכלה בניהול

110 10.5.1930, שם, A355/159.

111 קפלן, מגדר, מעמד ומשפחה; Mosse, *Nationalism and Sexuality*.

112 [ללא תאריך], כנראה סוף יולי 1929, אצ"מ, A355/157.

113 13.2.1930, שם, A355/159.

משק הבית והתרבות החומרית שבהלכות עריכת שולחן. אלה ואלה מרכיבים חשובים בהביטוס הבורגני של שושנה, וכמי שניחנה בטעם יקר ומשובח ידעה גם להוקיר: 'לפעמים הייתי עומדת ונהנית מהיופי העדין המוטל על כל שורה ועל כל נקודה'.¹¹⁴ היא מאיצה בזהרה ללמוד את השפה הגרמנית, לפגוש אנשים חדשים, ללכת להרצאות וקונצרטים כדי להיפתח לעולם התרבותי החדש: 'שמחה אני שהתחלת [...] ללמוד. צריך לדעת שפה צריך לקרוא לראות ולהבין'.¹¹⁵ כאם היא מקווה שהשהייה באירופה תעניק לזהרה את הליטוש והתחכום, או במילים אחרות את ההון התרבותי היא לאישה בורגנית צעירה.

העידון הראוי מתבטא גם בהלכות לבוש וטיפוח, ושושנה מרבה בהכוונות בעניין זה. תחילה, עצה כללית: 'ואל תשכחי תמיד לסדר קודם כל את פניך ואח"כ את גרביך [...] בכלל לא לחשוב לחטא להתעסק קצת בחיצוניות זה נחוץ והרשלנות הא"לית [ארץ-ישראלית] בנידון זה לא מעלה ושם שמים לב לזה ולא צריך להיות יוצא מן הכלל'.¹¹⁶ כללי הנראות באירופה, יודעת שושנה, שונים מאלה שבבית וחשוב ללמוד אותם. מאחר שזהרה מרבה להתרועע עם אנשים ולפקוד אירועי תרבות כגון קונצרטים והצגות תיאטרון, שולחת שושנה מידע שימושי והוראות כדי להדריך את זהרה בכללי הלבוש הנאותים לכל מקום וזמן. כך, לקראת ביקורה של זהרה בקונגרס הציוני בציריך, היא מפרטת: 'הזמיני לך ידונים וצווארון לשמלתך הירוקה. הן לא תוכלי ללבש את השמלה זה יותר מדי כהה [...] היה טוב לעשותם ממשי שווייצרי שקוף ועומד כמו אורגנדי צבעו נטירל [...] הקנית חגורה לז'שקט המשי במשבצות? מקוה אני שידעת להשתמש בשמלותיך והכל ללבש לזמן המתאים. מקוה אני שהיית בלי כובע לפתיחת הקונגרס ולבשת את מעילך השחור "למען ידעו"'.¹¹⁷

אביזרי לבוש כגון צווארון או חגורה, התאמת שמלה לאירוע, לבישת המעיל הנכון – אלה סימנים, איתותים לסביבה על הבנת הקודים והפנמתם, 'למען ידעו' הסובבים, כלומר יכירו בהתאמה המעמדית של המתלבשת. לשושנה ידע והבנה מעמיקים של הקריטריונים החברתיים הנאותים וניסיון רב-שנים בהתאמתם לאפשרויות הכספיות הצנועות של המשפחה. היא מדריכה את זהרה, למשל, כיצד לבחור מעיל לחורף האירופי הקר: 'על דבר מעיל אינני מסכימה אתך בנוגע למעיל עור זה לא בגד בשביל חו"ל [...] בקטלוגים הצרפתים יש מעילים נחמדים במחירים האלו [...] רק שיהיה מנומס ולא זקן ביותר אבל גם לא פנטזי ביותר'.¹¹⁸ בגד המספק נראות ראויה אינו עניין פשוט. עליו להציג בו בזמן הופעה מכובדת ומאופקת.

נוסף על הלבוש מייחדת שושנה מאמץ ניכר להטמעת חשיבותו של הטיפוח האישי אצל זהרה: 'אל תתבישי לשים פודרה זה בריא וגם מיפה במדה ידועה',¹¹⁹ היא כותבת. יש

114 [ללא תאריך], כנראה אפריל 1930, שם.

115 12.9.29, שם, A.355/155.

116 [ללא תאריך], כנראה סוף יולי 1929, שם, A.355/157.

117 8.8.1929, שם.

118 [ללא תאריך], כנראה תחילת אוקטובר 1929, שם, A.355/158.

119 [ללא תאריך], כנראה סוף יולי 1929, שם, A.355/157.

לשער כי זהרה, בוגרת תנועת נוער, לא הרבתה להשתמש בתמרוקים, אך נראה שבאירופה הפנימה את המסר החזותי הזה. בתשובה לשאלתה כתבה שושנה הסבר מפורט בענייני טיפוח העור: 'בכל ערב לרחץ בכתנה ובאינוקסה את הפנים זה מוריד את כל הלכלוך שמתאסף במשך היום בבוקר לנקות באסטרנז'ן גם כן בכתנה לשים מעט קרם ולפדר [...] ולשמר את הידים לשים עליהן קרם או איזה משחה של גליצרין או לנולין ולא תהיינה אצלך מהקור אדומות וזה לא נעים ולא יפה'.¹²⁰

במכתבים נוספים שלחה שושנה כתובות של חנויות המוכרות מוצרים אלה, יעצה בנוגע למחירים, לגודל המוצר ולטיבו. הכוונתה המפורטת מעידה כי לבוש והופעה היו חשובים לה מאוד ברמה האישית, אך מעבר לכך הופעה, לבוש וטיפוח הם סימנים למיקום במדרג החברתי.

המיקום במדרג החברתי

כבת למשפחה שנחשבה לעילית חברתית הייתה שושנה מודעת מאוד למיקום חברתי וביקשה להקנות הבנה זו גם לבתה. עבור שושנה, הסדר החברתי הראוי הוא בראש ובראשונה הייררכי. אף שאינה מתייחסת ישירות להייררכיה הראויה, היא עסוקה ללא הרף בהיבטים מגוונים שלה. הייררכיה שבין בעלי הבית לאנשי השירות, הייררכיה דורית: מה מצופה מצעירים ביחסם למבוגרים, והייררכיה אתנית בתוך הקהילה הדתית והלאומית. כך, למשל, לקראת חג המולד מדריכה שושנה את זהרה כיצד לנהוג כדי לשמר את ההייררכיה, במקרה זה בשאלת התגמול ההולם לנותני השירותים השונים: 'הרי צריכה את בדבר קטן לברך לשנה החדשה את בעלת הבית שלך [...] למשרתת צריך לחג המולד וגם למשרתת של רוזה [...] בכל אופן תשאלי את רוזה איך להתנהג וכמה לתת בשביל לא לתת יותר מדי [...] זאת היא הוצאה אבל מה לעשות הן בלי זה אי אפשר'.¹²¹

המעמד, לפי שושנה, מחייב ויש להקפיד לא רק על מנהג המתנה, אלא גם על הגובה הראוי שלה, המעיד על הבנת הדקויות ביחסי מעמד. אולם הסדר החברתי מעסיק את שושנה גם בלי שתבקש לכוון את זהרה בצורה גלויה ומודעת. בשוטטותה בין אנשים ומעגלים חברתיים, שושנה עסוקה ללא הרף בהתבוננות, במדידה ובהערכה של הסובבים אותה לשם מיקומם במערך הסטטוסים בחייה. בכך, בצורה לא־מודעת, היא מציבה לפני זהרה דגם של התייחסות מעמדית בורגנית. על אחד ממכריהם היא כותבת: 'היה אצלנו הדני הזקן [...] מכל מעשיו ועסקיו רואים שהוא אדם פשוט [...] והבחורה לא יותר טובה ממנו. אתמול התארסה עם גולדשטיין העורך דין זכרוני גם כמוהם. זה זוג מן השמים'.¹²² פשטות וגסות נקשרים להיעדר נימוסים המתאימים לסביבה חברתית מסוימת, להיעדר הבנה וידע על תרבות, רצוי אירופית. בדרך דומה מוצאת שושנה לגבי צעירה מסוימת

120 [ללא תאריך], תחילת פברואר 1930, שם, A355/155.

121 28.11.1929, שם.

122 1.8.1929, שם, A355/157.

כי 'פניה טובים [...] חסר בה עדינות'.¹²³ עדינות ותחכום הם מאפיינים חשובים בסולם המדרוג של שושנה. ייתכן שזו הסיבה להוראות המפורטות ששלחה לזהרה בענייני הופעה ולבוש. מודעת לעובדה שאחרים גם הם בוחנים, מדרגים ושופטים, היא שואפת במסגרת תפקידה כאם וכבורגנית שבתה תתקבל בהערכה שלה היא ראויה.

מהוגנות נמדדת, אם כן, במידה רבה גם על פי הנעשה בתוך המשפחה וכיצד זה נראה כלפי חוץ, ושושנה מתבוננת ומדרגת גם בתוך המעגל המשפחתי, החל במקום הקרוב ביותר: הילדים. עם בואו של אחד מצעירי המשפחה לחיפה ללמוד עם יואל הצעיר בבית הספר הריאלי, מודדת אותו שושנה באוזני זהרה: 'שילמד בריאלי בפנימיה - מקוה אני שיקבל השפעה טובה והאנרכיה של המושבה וריח הגניצסבורגים יתנדף. הוא עושה רושם לא רע אינו יוצא מן הכלל כמו שספרו אודותיו - ופה עלי להעיר שהקטן שלנו הרבה יותר מפותח'.¹²⁴ כדי להפריך את הטענה שאינה אובייקטיבית היא מפרטת בהרחבה את כישרונותיו של יואל, את הצלחותיו בלימודים, את תחביביו ואת משפטי החכמה שהשמיע באוזני הדודה סוניה. כבת לשבט גדול וידוע, עבור שושנה המשפחה המורחבת היא חלק בלתי נפרד מהסטטוס של המשפחה הגרעינית וכר בלתי נדלה להבחנות הייררכיות.

במסגרת עיסוקה בסדר החברתי הראוי הקפידה שושנה גם לסרטט את גבולותיו ולאחר חריגים. הדבר עולה בייחוד בשאלת הנישואין הראויים. 'שרה מ' התארסה עם יוסף ארמן זה לא רע ופניה טובים',¹²⁵ היא כותבת על מכרה. נראה שהזיווג מקובל על שושנה, אך היא מסתייגת מנישואי חברתה של זהרה, אורה. ראשית מבקרת שושנה את התנהגותה הלא ראויה: 'והיא גם לא הואילה להזמין אותנו לחתונתה וחוץ מזה הייתי בזמן האחרון איזה פעמים בת-א ואף פעם לא מצאה לנכון לגשת אלי'.¹²⁶ אולם חשוב יותר מהתנהגותה היה מה שבעיני שושנה נתפס כערעור ההייררכיה - מוצאה של אורה. בהתייחסה לחתונה ולאבי הכלה, כתבה: 'בכל אופן יש לקנאות בפריינק - ערבי שכל שלושת בנותיו נישאו יפה ולאנשים הגונים מבלי שהוא יעשה מה שהוא לזה והבנים לומדים ובנו הגדול יירש את מקומו ויהיה ערבי כמוהו'.¹²⁷ אף על פי שגדלה בין ערביי יפו, ולמרות הקרבה שחשה אל אדלה העוזרת הערבייה, משפחתה הספרדית האמידה של אורה ייצגה בעיני שושנה חריגה מהסדר המעמדי הראוי.¹²⁸

רישות חברתי

כמו נחום, גם שושנה מייחסת חשיבות רבה להיכרויות ולקשרים חברתיים. אלא שבעוד נחום מדגיש את חשיבות ההיכרויות ללמידה מקצועית, שושנה רואה את עיקר חשיבותן

123 [ללא תאריך], כנראה סוף פברואר 1930, שם, A355/155.

124 31.10.1929, שם.

125 2.1.1930, שם.

126 30.1.1930, שם.

127 שם.

128 על משפחת מויאל, ראו לעיל הערה 80.

בהרחבת האפשרויות להכיר את התרבות האירופית, לבלות וליהנות. ההבדל בגישתם של השניים עולה בבירור בהתייחסם, כל אחד בנפרד, לאפשרות נסיעתה של זהרה להתארח אצל אחד ממכריהם בדנמרק. נחום מברך על הסיכוי של זהרה ללמוד מקצוע במשק החלב הדני המפותח. שושנה, מודעת לעמדתו זו, מתייחסת לכך בביטול מסוים: 'הזקן אדלשטיין יהיה אצלך בברלין והוא מזמינך לבוא אליהם לשבועיים ואני חושבת [...] את משק החלב נעזוב בצד. יש בקופנהאגן די דברים מעניינים בלי זה'.¹²⁹ עבור שושנה, היכרות זו תאפשר לזהרה להכיר עיר אירופית חדשה, חוויות והתנסויות תרבותיות וחברתיות.

משנתה הסדורה של שושנה מביאה אותה למשל להדריך את זהרה ממי להתרחק: 'עבדי במרץ והרפי מכל הארצי ישראלים. תמצאי אותם פה בשובך. כאשר לומדים הם מפריעים'.¹³⁰ מאחר ששושנה רואה בנסיעה הזדמנות להתפתחות ולעידון תרבותי, הארץ־ישראלים הצעירים שנמצאים באירופה לשם לימודים מגלמים את המוכר והביתי ולכן עדיף לפתח את הרישות החברתי בכיוון אחר. שושנה מכוונת לכיוונים רצויים אלה. היא מרבה להפנות את זהרה למכרים ולקרובי משפחה המתגוררים באירופה ומאיצה בה ליצור איתם קשר: 'מפה נסע דר צרניבסקי ביקשתיו למסר לך דש וגם לעשות לך הכרה עם האנשים שהוא ימצא בחברתם כך שתוכלי להנות מכל שדרות העם'.¹³¹ ושוב לאחר זמן קצר: 'הנפגשת עם אחותו של יוסף לוי ואם לא מדוע? בעיר גדולה תמיד טוב כשחוג המכרים הוא גדול אז אפשר תמיד לנצל הזדמנות זו או אחרת ולהמצא בחברה'.¹³² המגע החברתי הוא חלק חשוב מההשכלה הבלתי רשמית שהשהייה באירופה אמורה להעניק לזהרה, לצד הלימודים הרשמיים שהיו המטרה המוצהרת לנסיעתה. לשם כך יש להשקיע ביצירת קשרים וטיפוחם, ושושנה מסבירה כיצד, וגם מדוע: 'חבל שלא כתבת לגדי רוזנברג צריך להתחיל באופן הכי פשוט הם אנשים טובים והיו עונים לך. את כתובת שולמית אני שולחת לך עני לה [...] טוב שהיחסים יהיו טובים'.¹³³

עבור שושנה היכרויות הן טובין חברתי בר־חליפין אשר מתנהל בקודים ברורים, אך בלתי רשמיים, של מכובדות. היא יושבת בביתה, משקיעה זמן ומאמץ וטווה מרחוק כלכלת מתנות ובמסגרתה היא שולחת תמורות מתאימות שיאפשרו לזהרה לנוע ברשת החברתית המשפחתית בצורה מיטבית. כך לדוגמה בנוגע למכרים בפריז, אשר זהרה אמורה להתארח אצלם: 'שלחתי לפריז לילדות נתנון ולקטנה רוזנברג סיכות מעבודת בצלאל ולשמואל כפתורי ידונים'.¹³⁴ יתר על כן, היא מבקשת להבטיח שמנחותיה יתקבלו בצורה הראויה ביותר: 'השבוע שלחתי לה [לגב' רוזנברג] ריבה מת"ז [תפוחי זהב] חבל שהקופסה לא

129 25.7.1929, אצ"מ, A.355/157.

130 12.9.1929, שם, A.355/155.

131 [ללא תאריך], כנראה סוף יולי 1929, שם, A.355/157.

132 [ללא תאריך], כנראה אוקטובר 1929, שם, A.355/155.

133 28.11.1929, שם.

134 2.1.1930, שם.

היתה מלאה זה היה יותר מדי כבד בשביל חבילת פוסטה תמסרי לה את זה.¹³⁵ קופסה מלאה למחצה עלולה להתפרש על ידי המקבלת כזלזול או קמצנות, שניהם לא מהוגנים בתכלית, ושושנה, שהתנהלות חברתית ושמירה על מכובדות שלובות בעיניה ללא התר, מבקשת מזהרה לתקן רשמים בלתי רצויים אלה.

לסיכום, קריאה חוזרת במכתבים מאפשרת לחלץ את התהליך שבו הגבר והאישה הכותבים מתחברים דרך מכתביהם היום־יומיים המפורטים לבתם עם סיפור חייהם הם. הגורמים שעיצבו אותם בצעירותם, כפי שהוצגו בראשית המאמר, מדהדים בכתיבתם ומועברים מונחלים לדור הבא כחלק מיצירת הביטוס מעמדי ממוגדר.

דיון

באמצעות מכתבי המשפחה בחנו את ההווה והחוויה של משפחה מהבורגנות היהודית הגבוהה שחיה ופעלה בא״י־פלשתינה למן הרבע האחרון של המאה ה־19. כפי שראינו, מחקרים בחנו את מקומה של הבורגנות בחברה הלאומית המתהווה, אך הדיון בכך עדיין חלקי. מאמרנו בוודאי איננו מקיף, מעצם מיקודו במשפחה אחת באמצעות מסמכים אישיים. אולם העובדה שאפשר היה לנתח מכתבים אלה תוך כדי איתור מגמות מוכרות ואופייניות לבורגנות האירופית בחיבור לחוויה הבורגנית הממוגדרת, מעידה על המשמעות הרחבה של תכתובת זו ועל כמה תרומות שמאמרנו מציע.

ראשית, כתיבה זו לא רק תורמת להארת שכבה מעמדית אשר כמעט ולא תועדה וסורטטה, אלא גם מעשירה את כתיבת ההיסטוריה החברתית של היישוב. עד כה הצטמצמה ההיסטוריה החברתית בעיקר לשכבות עממיות ולשכבות שוליים. אך היסטוריה חברתית יכולה גם להסיט את ההיסטוריוגרפיה מכתבת הגיוגרפיה לתפיסה מרחיבה יותר של דמויות, שחקנים היסטוריים וסביבתם. כך למשל, הפרויקט הלאומי: הגיבוש המוסדי הלאומי, המאבק הלאומי והבניית הגבר או האישה הלאומיים החדשים עומדים במוקד ההיסטוריוגרפיה של החברה היישובית. מיקוד זה בוודאי רלוונטי לרשת המשפחתית שבה עסקנו – משפחות פיינברג, בלקינד, וילבושיץ וחנקין – בהיסטוריוגרפיה הרווחת. במשפחות אלה זוכות דמויות מפתח ליחס מיוחד של הגיוגרפיה, של האדרה, בבחירה ברורה, גם אם לא בהכרח מודעת, במרכיבים מסיפור חייהן המשתלבים ולעתים מעצבים את הסיפור הלאומי. יהושע חנקין מזוהה כמעט תמיד כ'גואל האדמות', כינוי המוצמד כספח קבוע לשמו, ולצידו אולגה בלקינד חנקין המיילדת המוצגת כ'העוזרת כנגדו'. אבשלום פיינברג, ממקימי ניל״י, דמות קנונית שמעמדה בהיסטוריוגרפיה עובה על ידי מיתוסים בני הזמן וספרות יפה מאוחרת יותר, ואחיותיו צילה ושושנה אשר מוזכרות לרוב (בכלל זאת בוויקיפדיה) כאחיותיו של אבשלום פיינברג. ולבסוף, מניה וילבושיץ שוחט ואלכסנדרה

סוגיה בלקינד – שתי נשים פעילות בזכות עצמן אשר זכו לסיקור היסטוריוגרפי בעיקר בזכות הכתיבה המחקרית הפמיניסטית של העשורים האחרונים, אשר חיפשה שורשים ודגמים נשיים.¹³⁶ השימוש במכתבים אישיים פנים-משפחתיים מציב את הדמויות בעולם היום-יום שלהן ומאיר את ההביטוס המעמדי הבורגני של משפחות מייסדות אלה: השפעת התרבות הרוסית והצרפתית, הקשר המתמשך עם אירופה, נורמות המהוגנות הבורגניות והציפיות מהדור הצעיר. זאת ועוד, המכתבים מגלים באיזו שפה דיברו וכתבו, מה לבשו ומתי, מה היו היחסים התוך-משפחתיים, כיצד הקימו את בתיהן השונים כל כך מתנאי הדיור המצומצמים של רוב הציבור ומה הייתה התרבות החומרית המגולמת בתוכם. הדמויות ההרואיות מורדות בחקר ההיסטוריה החברתית מהכן הגבוה ומשתלבות במארג החיים היום-יומי לצד אחרים, בני אותן משפחות ואותה שכבה חברתית אשר פָּרְרָה של ההיסטוריוגרפיה הלאומית נשמטו אל מחוץ לתמונה. בייחוד נחשף מקומן ופועלן של בנות המשפחה השונות, שושנה בעיקר אך גם אולגה, סוניה וצילה, בעיצוב סדרי החיים המשפחתיים המעמדיים.

שנית, ניתוח המכתבים אשר מטבעם עוסקים הרבה במתחים, במפגשים ובתגובות לנעשה מחוץ למשפחה, מאיר 'מלמטה' את ההביטוס המעמדי ואת המורכבות של ממדי המגדור אשר יצרו ועיצבו אותו. למרות הקשר הקרוב בין שושנה לנחום והשותפות המובלעת בכתיבתם, קריאות חוזרות ונשנות במכתביהם ממפות מידע גלוי לצד רובד סמוי הנוגע להבעת דעות, עמדות ורגשות. הקריאה הייתה לכן מעשה קילוף וחילוף שמאיר כל אחד מהם, באמצעות כתיבתו, כדמות ממוגדרת: נחום הגבר הבורגני (התעשיין) ושושנה האישה הבורגנית ('אשת הבית'). חלוקה זו תואמת את אורחות החיים של בני שכבת הבורגנות ברחבי העולם בשנים אלה ומעידה כי במידה רבה, מנקודת מבט מגדרית, הבורגנות היהודית שהלכה והתהוותה בארץ ישראל בסוף המאה ה-19 ותחילת ה-20 לא הייתה יוצאת דופן. שורשיה שעוצבו במזרח אירופה ומרכזה התפתחו מבחינה חברתית-תרבותית ליצירת הביטוס שבו נשמרו לגברים ולנשים תפקידים מובחנים במרחבי חיים מופרדים. בני הזוג וילבוש אינם יוצאי דופן. נחום בעל ההכשרה המקצועית פרופסיונלית מייחד את חייו לעבודה בתעשייה, ליצירה יזמית ולפעילות ציבורית פוליטית, בעוד שושנה אמונה על ניהול משק הבית, גידול הילדים, שמירה על היחסים המשפחתיים והחברתיים הענפים ועל מהוגנות משפחתית. הראינו שחלוקה זו מתבטאת בביורר בנושאי הכתיבה שלהם לזהרה, באופני הכתיבה שלהם ובדגשים שכל אחד מהם בוחר בניסיונות ההכוונה והיעוץ בעוד שניהם מודעים למיקומם החברתי ולמשמעותו. למעשה, מכתבי ההורים מדגימים כיצד הם מנחילים את ההביטוס שלהם לבתם.

לצד הבהירות והעקיבות של מגדור תחומי החיים העולים מצירי הניתוח במאמר, אפשר לאתר במכתבים גם טשטוש מסוים של הגבולות החדים המאפיינים את האתיקה הבורגנית

136 יהודה ריינהרץ, שולמית ריינהרץ ומוטי גולני, עם הזרם ונגדו: מניה שוחט, איגרות ותעודות 1906-1906, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2005.

ואשר שני הכותבים אימצו. למשל, המכתבים מראים כי בפועל הייתה שושנה מעורבת לא רק בתכנון בית המשפחה אלא גם בהשגת אמצעים פיננסיים לבנייתו, וכמו נשים בורגניות בארצות אחרות, בהשכרת חדרים לדיירים להגדלת ההכנסה המשפחתית.¹³⁷ טשטוש גבולות מגדריים נמצא גם בכתיבתו של נחום. מחד גיסא, הוא מעיד על חלוקה ברורה של נושאי הכתיבה בינו ובין שושנה וכותב כי את הדיווח על הנעשה בבית ובחוג המשפחה הוא משאיר לה.¹³⁸ מאידך גיסא, במכתביו הוא פונה אל בתו שוב ושוב בטשטוש ההבחנה בין עולמו הגברי למה שאמור להיות עולמה שלה הנשי. הוא משתף אותה במכתביו בכל מה שהתרחש בעולמו המקצועי, בעולם העבודה ובחיי המפעל ותמורותיו. הוא גם פונה אליה כמי שתהיה, או ראוי שתהיה, עובדת בעלת מקצוע אשר תתרום לציבור לא רק בהקמת משפחה (דבר שהיה חשוב בעיניו של נחום והוא הצביע על כך במכתביו) אלא גם בתחומי העבודה והתרומה הכלכלית לפיתוח החברה הלאומית. בכך, ולו במובלע, אף על פי שהעולם של נחום ואשתו ממוגדר מאוד, נחום ממקם את בתו מחוץ לקטגוריה הבורגנית הנשית האופיינית לאשתו.

מחקרים הראו זה כבר שלמרות ההבחנה התיאורטית הבינרית לספרות נפרדות, הפרקטיקה היום-יומית הייתה לעתים עמומה ומורכבת.¹³⁹ מאמרנו חושף כיצד התבטאה עמימות זו בחיי היום-יום ובה בעת מבהיר כי מגדר היה מרכיב מרכזי בהבניית זהויות, עמדות ואורחות חיים של הבורגנות היהודית בארץ ישראל.

לבסוף, ההתכתבות מציעה ראייה חדשה לבחינת מקומה של הלאומיות בחיי היום-יום של הבורגנות. ראייה מורכבת, המושכת בכיוונים שונים, גם אם לא סותרים, המרחיקים את הלאומיות ממרכז החיים ומצביעים מכפופים אותה למערך שלם של חוויות חיים בהדגשת השונות בין השחקנים השונים, אפילו בהתכתבות הזאת. אף על פי שמשפחה גרעינית זו הייתה מעוגנת בעשייה הלאומית, ניכר הבדל ברור בין נחום לשושנה. הן אצל נחום והן אצל שושנה שאלות הכלל הלאומי אינן עומדות במרכז התכתבותם עם בתם. ועם זאת, הסוגיה חוזרת ונשנית אצל נחום. הוא מתייחס לאירועים ומביע עמדה, ביקורתית לרוב, על ההנהגה היהודית וממשלת המנדט. הוא גם מפרט את מחשבותיו על העתיד הצפוי לקולקטיב ומבטא ספקנות לצד ביטחון שתרומתו האישית ופעולת בני דורו הניחו יסודות איתנים לצמיחת היישוב. אמנם הוא כותב על נושאים אלה לא באריכות אבל מתוך מחויבות ודאגה, ותוך כדי הכוונתה של זהרה ותרומתה ותרומת בני דורה (כהגדרתו) לעתיד הטעון והלוט בערפל. שושנה, לעומתו, מתייחסת לאירועים בעלי אופי לאומי,

Davidoff and Hall, *Family Fortunes* 137

A355/155, אצ"מ, 19.9.1929 138

Joan B. Landes, 'Further Thoughts on the Public / Private Distinctions', *Journal of Women's History*, 15, 2, (2003), pp. 28-39; Amanda Vickery, 'Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History', *The Historical Journal*, 36, 2 (1993), pp. 383-414

ובעיקר לקשר שלהם ולהשפעתם על חיי היום־יום בביתם או על בני המשפחה המורחבת. לא זו בלבד שאינה כותבת על גורלו ומצבו של הכלל הלאומי, אלא חוזרת בהקשרים רבים על ערכה התרבותי של אירופה ועל הצורך להתנתק, ולו זמנית, מה'ארצישראליות' ו'הארצישראלים'. עם זאת יש לזכור שברשת המשפחתית היו נשים קרובות מאוד לשושנה שפעלו רבות בתחום הציבורי, בעיקר צילה אחותה והדודות אולגה וסוניה. אלא שעולמה של שושנה היה שונה עוד מילדותה מזה של הנשים במשפחה ומה של בעלה. גם אם נימנע מלהכליל ולקבוע קביעות ממוגדרות על ההתייחסות והיעדרה לפן הלאומי, אפשר לומר על שני ההורים שהמכתבים האישיים, מכתבי הורים לבתם, האירו בעיקר את היום־יום והרבה פחות את הפרויקט הלאומי שבו היה היום־יום מעוגן.

כפי שצינו במבוא, הדגשת ההשתייכות הבורגנית והמחשת חיי המשפחה הממוגדרים שופכות אור חדש על בחינת מקומה של הלאומיות בחיי היום־יום של שכבה זו ושל הנרטיב הלאומי בהיסטוריוגרפיה. מקרה בוחן זה מאפשר כמה וכמה מסקנות, ולו טנטטיביות, על הקשר בין בורגנות ולאומיות, וכללית יותר על הנרטיב הלאומי הרווח. כפי שהערנו לעיל, הוספת הפן המעמדי לדיון על שכבה ופרטים שהוצגו עד כה כמעט רק דרך הסיפור הלאומי, משנים את ההיסטוריוגרפיה הדומיננטית. בהכרח היא נעשית עשירה יותר, מורכבת ומגוונת יותר, והתנהגותם של אנשים מתבררת כמונעת ממגוון שיקולים כלכליים, חברתיים, תרבותיים ואישיים שכמעט ולא נשזרו בכתיבה הרווחת. הסתמכות על מכתבים ומסמכים אישיים אינה מוחקת את מקומה של הלאומיות בחיי חלק מהדמויות, כמו נחום, שפועלו קשור, גם מבחינתו, ביעדים לאומיים קולקטיביים. עם זאת המסמכים מעידים כי משמעות זו של הלאומיות לא חדרה לחיי היום־יום שלו בספרה הפרטית כגורם צובע כול. נוסף על כך הדגש המעמדי, והמעמדי הממוגדר, יוצר חיבורים בין הדמויות המוכרות בהקשריהן הארץ־ישראליים ובין ההיסטוריה המעמדית שלהן בארץ המוצא, היא רוסיה, ותנועותיהן בין רוסיה, ארץ ישראל, מרכז ומזרח אירופה וחזרה. תנועה זו, העולה ממכתבים וזיכרונות, משנה גם היא את הנרטיב הלאומי המבוסס על 'עלייה' לארץ ישראל והמשך החיים בה ללא תנועה נוספת במרחב. ולבסוף, מקרה בוחן זה ממתן ואף ממסמס את ההגיוגרפיה של הרשת החברתית בלקינד, פיינברג, וילבושיץ וחנקין, דבר שלכשעצמו יוצר תפנית חשובה בהיסטוריוגרפיה ובנרטיב הלאומי.

לסיכום, ההיסטוריה החברתית של היום־יום מאירה דינמיקה פנים־משפחתית, ובמקרה זה עוקבת אחרי חלק מהרשת שנטוטה בין ארבע המשפחות שזכרו לעיל. משפחות אלה ודומות להן, משפחות הבורגנות וההשכלה היהודית הרוסית, היו משפחות של גברים ונשים כותבים שבוודאי השאירו אחריהם תיעוד עשיר ומפורט של חייהם. אנו מקוות שהצצה קצרה וממוקדת זו תשמש הזמנה לחוקרים־ות נוספים־ות להמשך המסע בעקבותיהם.